

I

*Kalendriliste tähtpäevade ja
pidustuste laulud*

Eesti regivärsiliste rahvalaulude hulgas moodustasid vahest kõige liigirikkama ja mitmekülgsema rühma nn. tavandilaulud. Need saatsid traditsiooni poolt kindlaksmääratud pidulikke toiminguid, mis, olles seotud mitmesuguste tööde või ettevõtetega, eriti aastaringi tähtpäevade ja perekondlike sündmustega, olid neil puhkudel otse nõutavad. Sageli liitusid tavandid pikemateks või lühemateks tsükliteks, millel del olid ette nähtud enam-vähem kindel tegevus, tegelased, seotud või sidumata kõnes repliigid ja vahel ka tantsulised liikumised. Pulmades kestis seostatud tseremoniaal koguni mitu päeva. Niisuguse sünkreeritilise loomingu allikaks olid rahva reaalne elu, tema tööd ja ühiskondlikud suhted, mida oli omakorda vaja organiseerida, mõjutada ja kaunistada. Oma aja tingimustes püüti niisuguseks mõjutamiseks kasutada ka mütoloogilisi jõude, mis olid loodud inimese kujutluses. Ei oleks ometi õige kogu nähtust kanda usundi valdkonda, olgugi et selles algsest leidus palju mütoloogilist ja maagilist. Välja kasvanud inimese igapäevastest elust ja püütest, näitab suur osa rahva tavandeid ja nendega seotud laule päris selgesti maailma materialistikku tunnetamist, kuigi see sai olla veel päris stiihilist laadi. Koos rahva kogemuste kasvuga vähenes jätk-järgult ka mütoloogiline mõtlemine, paljud loitsimed ja lausumised kadusid, teised muutusid mänguks ja naljaks. Sel kujul elavad edasi veel tänapäevalgi mõned muistsed kombed ja laulud. Kuid pidulike kommete lauludes leidus alati kas või algmetena mitmesuguste sündmuste jutustamist ja meeolude kujutamist. Võib arvata, et eepilised ja lüürilised žanrid ongi suurelt osalt võrsunud tavandilaulude rüpest, aegade jooksul neist irdunud ja iseseisvaks saanud.

Tavandilaule võib suurtes joontes jagada kahte rühma: 1) kalendriliste ja 2) perekondlike tähtpäevade ning pidustuste laulud. Suur osa töölaulegi (vt. I köide) olid oma iseloomult tavandilised, neist liitusid näit. lõikuse- ja mõned muud sesoonilised laulud otse kalendri-laulude süsteemi. Niisugused kombetalitused ja laulud, mida harrastati aga näiteks lõikust alustades ja lõpetades, ei saanud olla iseseisvad, vaid saatsid viljakoristamistööd, olid sellega otseselt ja tihedalt seotud. Kalendrilised tavandid kitsamas mõttes omasid iseseisva tegevuse kuju, olid suunatud küll saagi ettevalmis-

tamiseks (tulgu see põllust, karjast, käsitööst või muust), kuid neid teostati töödest täiesti sõltumatult või nendega ainult paralleelselt. Teatavail tingimustel võib aga kalendriliste ja perekondlike laulude hulka paigutada ka mõned lüürilised ja lüro-eepilised peolaulud, mis pole küll tavandilise iseloomuga, kuid olid kindlasti seotud mingite sesooniliste või perekondlike kooskäimistega, ainult nendel puhkudel lauldayad. Eesti lauluvarast pakuvad siin head näidet kiigelaulud.

Eesti vanarahvakalender baseerus arvukate põlvkondade tähelepanekuil loodusest, mis olid tähtsad põlluharijale, karjakasvatajale, kalamehele ja metsastajale. Selle tähtpäevad märkisid inimese töid kodus ja väljas, näitasid looduse ja tööde rütmi ning nende omavahelist seost aastaringis. Niisuguse kalendri kujunemine oli väga pikaajaline ning selles toimus aegade jooksul mitmeid muutusi. On tähtpäevi, mille iga võib tagasi lugeda rohkem kui tuhat aastat ning mis oma algse tähen-duse on säilitanud võrdlemisi puhtalt. Teiste juures näeme aga silmapaistvaid kirikliku ja hiljem kodanliku kalendri, aga samuti ka naaberrahvaste ajaarvamise mõjusid. Tänapäevale on enamasti tundmatuks jäänud vanemate tähtpäevade eelkristlikud nimetused. Oletada võib, et siia siiski kuuluvad näit. taliharjapäev, karjalaske- ja künnipäev, võib-olla suvisted, talvistepühad (kindlasti aga viimaste skandinaaviapärane nimetus „jõulud”) jm. Väga vanad võivad olla mõned kuude nimed, mis on välja kasvanud looduse tähelepanekuist, töödest ning iidseist uskumustest ja kommetest (lehe-, heina-, lõikuse-, pori- ja talvekuu, ka koolja- ja jõulukuu jt.). Kristlikud pühad (vastlapäev, lihavõtted, nelipühi jt.) ja pühakute nimepäevad (nagu tõnispäev, pärtlipäev, lauritsapäev, mardipäev) kodunesid küll rahva hulgas, liitusid rahvalike tähtpäevadega, kuid ilma et nad oleksid kohaliku rahvakalendri sisu nimetamisväärselt seganud või selle tähtsust vähendanud.¹ Kui pühakuid, nende pilte ja kujusid austati, siis niivõrd, kuivõrd talupoeg uskus abisse, mida need võisid talle osutada tegelikus elus.²

Rahvakalendri aastaajad ei langenud kokku aasta solaarsete perioodidega. Küll arvestati ilmade ennustamisel mõnevõrra pööripäevi (millal päike oli „pesas”), kuid need ei näidanud ometi looduse tegelikke üleminekuid ühest aastaajast teise,

¹ Ei tule unustada, et ristiusu kirikupühadki baseeruvad enamasti vanade kesk-ida ja Vahemere-maade rahvaste tähtpäevadel, mis olid esialgu seotud looduse ja inimese igapäevase töoga, kuid said aegade jooksul mitmekordse religioosse übermõtestuse osaliseks.

² Katoliku usu levitamiseks rahva seas ehitati maal peale kirikute ja kloostrite hulgaliselt ning enamasti rahva vanadele kultusepaikadele mitmesuguste pühakute nimelisi kabeleid, kus rahvas aga jätkas oma majanduslikku edu ja sigivust taotlevate tavandite korraldamist. Sellest kõnelevad palju kaas-aegsed kroonikad, protokollid ja muud dokumendid, näit. B. Russowi „Chronica der Provintz Lyfflandt” (1584) (eestikeelsetes tõlkes: Balthasar Russow, Liivimaa kroonika I—III. Tartu 1920—1921).

ka mitte tähtsamate tööde algust või lõppu. Eesti põllumees jagas tööde seisukohalt oma aasta küll kaheks, kuid pikkuselt ebavõrdseks osaks: suviseks ja talviseks pooleks, mille piiri-punktideks olid jüripäev (23. aprill) ja mihklipäev (29. sept.) või nende tähtpäevade lähem ümbrus. Kummaski pooles olid oma alajaotused ja üleminekud, viimastest vahest kõige selgemini piiritletav sügis (mihklist mardini). Kevade mõiste oli rahvakalendris ebamäärasem. Kindlamaks aastaajaks fenoloogilistel alustel (s. t. silmas pidades taime- ja loomariigi ajalist arene-mist) kujundati see arvatavasti hilisemal ajal. Olulisemat osa etendasid rahvalikus aastajaotuses niisugused tsüklid, mis põhinesid talupoja töoperioodidel. Tarvastust on kirjutatud: „Tähtsamate päevade järele loeti aega küünlapäevast — jüripäevani, jüripäevast — jaanipäevani, jaanipäevast — mihklepäevani, mihklepäevast — jõuluni ja jõulust — küünlapäevani.” (ERA II 138, 164 (51)). Niisugustest aastajaotustest on rohkeid kirjapanekuid, mis üksikasjus võivad olla tublisti erinevadki. Tähtsamate päevade vahed peeti meeles nädalaist, näit. kogu talvist poolaastat nii tööde kui loomatoidu seisukohalt jaotades:

Mihklist kuus marti,
mardist kaks kadrisse,
kadrist kuus jõulu,
jõulust kuus küindlapääva,
küindlapäävast kümme kündi.

ERA II 179, 95 < Torma.

Künnipäevast või veelgi sagedamini jüripäevast enam ei loetud edasi talvist ajaarvamist, vaid siis hakkas väliste tööde ja loomade karjatamise nn. „lausaaeg», millel oli oma ajaarvamine.³

Tänapäeval rahvusvaheliselt kõige üldisemalt levinud kalendris algab aasta 1. jaanuariga, kümnekond päeva pärast talvist pööripäeva. Alati ja kõikjal pole see olnud nii. Vanem rooma kalender algas näiteks hoopis 1. märtsiga, Venemaal aga oli enne Peeter I reforme uusaasta 1. septembril. Põhjamaade põlluharijad rahvad on juba muistseist aegadest peale a a s t a v a h e - t u s e k s lugenud kas lõikustööde lõpetamist või sellele lähe-dast talve algust, või algsemal kujul kogu perioodi nende vahel.⁴ Sama printsipi leiame ka eesti vanast rahvakalendrist.

³ Kuigi ajaarvamine pidi inimestel olema peas, ei vähendanud see vajadust nähtava kalendri järele. Enne esimese trükitud kalendri ilmumist (prae-gustel andmetel 1731. a.) ja hiljemgi kasutati selleks nn. sirvilaudu ehk riime, keppe või lauakesi, millele lõigati märgid nädala- ja tähtpäevade jaoks.

⁴ Nagu nähtub soome rahvatraditsioonist, on seal olnud kombeks umb. mihklipäeva paiku või pisut varemgi pidada lõikusega seotud aastaalgusepüha (nn. vuodenalkajaiset). Kuid sama tähendus oli ka nn. kekril ja jakoajal, mille pidamist tunneme oktoobrist või novembri algusest. Vt. K. Vilkuna, Vuotuinen ajantieto. Helsinki 1950, lk. 284 jj. — Keltidel algas uus aasta 1. novembril, germaanlastel varemalt kas 1. oktoobril või 11. novembril, hiljem ka 14. oktoobril (nn. talvepäev). Skandinaavias näikse aastavahetust loetud ka jõuludest.

Aasta vanem, murretes veel harva esinev eestikeelne nimetus „voos” (vrd. soome *vuosi* ja sama tüve rudimenti sõnas *tänavu*) tähendas ja tähendab kohati praegu veel viljasaaki, mida tulebki sõna esialgsemaks tähenduseks pidada.⁵ Teiselt poolt on iseloomulik, et inimeste ja loomade eluiga luges vana rahvas talvede järgi. Võib oletada, et aasta vahetus haaras ka vanade eestlaste juures pikema perioodi ning mugandus ilmastiku ja tööde tegeliku seisukorraga. Kuigi vana majandusaasta lõppes välistööde lõpetamisega juba mihklipäeva ümber, algas uus siiski mõne nädala hiljem, kui oli jäänud seljataha porine ja pime vaheae, sügis selle otseeses mõttes. Talve algust loeti harilikult mardipäevast (10. talvekuu päevast). Vaheae oli kas terveni või osaliselt pühendatud surnute mälestamiseks, seepärast nimetatud hingedeajak. Vanemas traditsioonis nimetati tervet oktoobrit hingedede- ehk kooljakuuks. Kitsamas mõttes oli hingedeaeg siiski lühem, seda peeti väga erineva pikkusega, küll 9 päeva enne marti, 3—4 nädalat mihkli ja mardi vahel, isegi 4 esmapäeva, kolmapäeva või neljapäeva nende tähtpäevade vahel jne. Vististi uuema nähtusena oli hingedeaeg paljudes paikades siirdunud ennejõulusele ajale, hingedede vastuvõtmine isegi jõuludele, nääripäevale või mõnele muule kesktalvisele pühale. Arvati, et surnud käivad neil päevil kodus omastel vooorsil. Neid võeti vastu kui külalisi ning neile pandi teatavaisse paikadesse toitu, enamasti putru. Hingi koheldi üldse suure lahkuse ja austusega ning paluti neilt abigi mitmesuguseiks ettevõtteiks.

Kuigi põllusaagi kogumine oli mihklipäevaks lõppenud, jätkusid veel rehepeksud, künti maid ja lasti kariloomigi vabalt välja. Mihklist mardini tapeti harilikult ka need loomad, keda ei jäetud ületalve. Tubasedki tööd aga polnud veel täiel määral alanud. Igal juhtumil oli sel perioodil teenijail ja üldse tütarlastel õigus kas kõgil õhtuil või enamasti küll teatavail päeval oma tööd teha ja koos pidutseda. Niisugune oli tava põhjarranniku „jäguehtutel”, Tartumaa „kildsannades” ja „ehasaundades”, saarte „ülalistumistel”, Peipsi-ääraseil „subrikutel” ja muil ühisel tööõhtuil, mida peeti enamasti mihkli- ja mardipäeva vahel, vahest nädalat paar enne ja pärast marti või kuidas oli kombeks, ka jõulude eel, kui need olid omandanud aastavahetuspühade funktsiooni (näit. Setus talsipühi paastu ajal). Tüdrukud käisid koos käsitöid tegemas ja aega viitmas harilikult neljapäeviti või laupäeviti. Kuid samad ajad olid üsna vabad ka ülejäänud külarahval kooskäimiseks, vestlemiseks, mõistamatiseks ja muuks tagasihoidlikuks ajaviiteks.⁶ Mulgimaal oli

⁵ „Aasta” on kontraheeritud vorm „ajast aega”.

⁶ Vt. R. Viidalepp, Kildsann ja muid endisaegseid külanoorte kooskäimisi. Eesti Keel ja Kirjandus 1941, nr. 1, lk. 47—65. Vt. ka käesoleva teose III köite laulumängude ja tantsuliste laulude sissejuhatust.

veel XX saj. alguses tavaks sellel sügisel üleminekuperioodil anda vaba aega sulastele palgalina töötlemiseks.

Talve algust ja kujunemist näitavad mitmed rahva tähelepanekud, mis on seotud enamasti novembri- ja detsembrikuu tähtpäevadega, näit. Mart matab, Kadri katab, Andres arutab, Nigulas needib — lumetuleku seisukohalt, või Siiman tulõ tege silla ja Neeklus tulõ neet kinni — maade ja vete külmumise seisukohalt.⁷ Mardipäevast võidi seega juba mõnevõrra alustada talviseid töid. Kadripäev oli tavalisesti pehmem aeg, seetõttu teostati selle päeva ümber nüüd juba lauta kinnipandud lammaste sügisest niitmist. Seekordne pügi andis aasta parima villa ning oli pikisilmi oodatud kadripäevale järgnevaks kedrusperioodiks.

Nõnda on tööde ja looduse arenemise seisukohalt päris selge sääraste populaarsete rahvapühade tekkimine ja kujunemine Eestis, nagu seda oli tähtpäevade paarik — m a r d i - ja k a d r i - p ä e v.⁸ Tähistades talve ja ühes sellega uue majandusaasta algust, oli kummagi päeva kommetes palju sarnast, aastaalgu-sele iseloomulikku, kuid ka terve rida erinevaid jooni, millede tekkimist ja olemust näitab kujukalt vanasõna: Mart käib üle maa, Kadri üle karja.

Sarnastest joontest, mis antud tähtpäevadele on ka kõige iseloomulikumad, tuleb nimetada kommet mitmeti maskeeritult ja lauldes käia („joosta” ehk „ajada”) kummagi päeva eelõhtul naaberperedes, harilikult terves küljas või isegi terves kogukonnas õnne soovimasis. Mardid ehk mardisandid olid harilikult noormehed, riitetud karuspidi kasukaisse ja mitmesugusesse muudesse vanadesse hilpudesse. Juhiks ja tseremoonia-meistriks oli „mardiisa”. Mõnes paigas, eriti mandri läänepoolseis piirkondades, kujutasid mardid tervet perekonda. Nende koosseisu kuulus ka „ema” või „noorik” kedervarrega, ülejää nud olid „pojad” ehk lihtsalt „mardid” või „mardilapsed”. Kadrisandiks käisid aga rohkem noored tüdrukud, kaunilt ehitud, valgeis riideis, isegi kübarais ja loorides. Juhiks oli siin „kadriema”, mõnikord isegi „titt” kaasas, kellele tuli anda hambaraha.

Mardi- ja kadrisantidel olid kummalgi omad laulud (**Aa ja b**), kuid sisult ja sõnastuselt üsna sarnased. Lauldi kõigepealt väljas, akna taga, ülistati pererahvast, kurdeti külma („mardi (resp.

⁷ Simunapäev (28. X), mardipäev (10. XI), kadripäev (25. XI), andresepäev (30. XI) ja nigulapäev (6. XII). — Mõnikord ulatuvad need tähtpäevade lootelud kuni jõuluni.

⁸ Vanasõna tunneb täie õigusega isegi kolmikut: Mardipäiv ja mihklipäiv on vennaksed ja katripäiv on neie õde (Jõhvi). — Katoliku ajal peeti mardipäeva 11. novembril Tours'i piiskopi Martinuse surmapäevana. Gallia tähtsaima ristiusustajana arvati Martinus hiljem Prantsusmaa kaitsepühakuks. Tema mälestuspäev aga säilitas ka seal muistsed lõikuspüha kombed. Protestantlikes mais kanti mardipäev hiljem 10. novembrile, Martin Lutheri sünnipäevale. Kadripäev oli Aleksandria naisõpetlase Hypatia mälestuspäev, kes langes kristlaste religiosse fanatismi ohvriks 415. a. Hiljem kuulutati Katariinana kaitsepühakuks.

kadri) küüned külmetavad, varbaad valu ajavad") ning paluti luba sisse tulla. Kui saadi luba, astus mardisantide puhul tappa teiste eel „isa”, võttis kaelkotist teri, külvas neid põrandale ning lausus seejuures õnnistussõnu, näit.: „Küünar kõrt, vaks fart, toll tera! Ahju ette eide õnne, taha tappa taadi õnne, nurka noore neiud õnne!” Seejärel mardid või kadrid tantsisid, mangusid ande („Kepsi alla kelderisse” jne.) ja kui need viimaks saadud, tänasid lauldes kõiki pereliikmeid, soovisid igale neist kohast isiklikku õnne. Kogu talule soovisid kadrid head karjakasvu, mardid aga head viljsaaki järgmisel aastal:

Kui mart tuleb teise aasta,
teise aasta see ajaga,
mart toob puuda puusa peala,
sälitise selja peala,
vaka varvaste vahela.

Kui marte-kadrisid ei võetud vastu või jätsid annid sooviida, võis vahel kuulda ka sajatuslaulu. — Mardi- ja kadrilaulud koosnesid nõnda õieti mitmest eriilmelisest osast, moodustasid teatava tsükli. Tavalisesti oli iga osa vahel muud tegevust, kõnelusi, tantsu jne.

Martidele anti harilikult toiduaineid (liha, leiba, vorste), kadrile aga eriti villu ja linu. Mõnikord öeldi lauluski, et „kadri ei kerja kannikaida”, vaid „kerjab kapukaida, nurub linanukkisida”. Kui oli küla läbi käidud, koguneti kuhugi tallu, jagati annid või tehti pidu (Lääne-Eestis „mardipulg”) ning tarvitati söögid-joogid ühiselt. Mardipidu peeti vahel mõni aeg hiljem, isegi nädalapäevad pärast sandikskäimist. Anti ju linnaseid ja mitmesuguseid tooraineid (liha, tangu jne.), millest tuli enne õlut pruulida ja toite valmistada. — Mardis- ja kadriskäimise peamiseks mõttexks oli pidulikult jagada uudset põllu- ja karjasaaki külakonnaga, ühes sellega taotleda õnne ja tulu järgmiseks aastaks. Kõige selle teenistuses olid lauludki.

Mardis- ja kadriskäimine oli küll väga populaarne komme, seda harrastatakse veel tänapäevalgi, kuid traditsioon polnud ülemaaliselt siiski päris sarnane. Nii käisid Saaremaal ja kohati mandri lääneosadeski varemalt sandid ilma laulmata või ainult ukse taga mõne värsiga sisselaskmist nurudes. Martide peamiseks ettevõtteks oli seejuures katsumine, kas pererahvas on hoolga tööd teinud ja lapsed lugemisi õppinud. Noored pojaid ja eriti tüdrukud pidid näitama käsitöid, mida juba sel sügisel oli tehtud. Mardiõhtuks pidi olema tüdrukul juba niipalju lõngavihte kedratud, et sai mardile ümber kaela panna („mardile mauk kaela”). Kesksel kohal oli laste loetamine. Martidele näidati harilikult tõelisi oskusi, kuid loeti ka pilkelaule ja paroodiaid (rohkem vahest küll siis, kui mardid küsisid värsse mõnelt täiskasvanult), näit.

Mart, lart, labakinnas,
pöhituul, pörsamagu.

(Mustjala.)

Või

Kas on mardikesel muret,
kus ta saab, mis ta sööb?
Ulgub küla uksi kaudu,
kerjab makikannikaid:
„Pai ema, anna mulle makki!”

(Mustjala.)

Kadrid käisid lääne pool sageli üksikult, vitsad käes, „tervistamas”. Kõik majalised võeti läbi, löödi igale vitsaga ja sooviti: „Tervist, tervist, tervist!” Mõnikord oli niisugune kadri moondatud haneks, õlgedest tehtud tiibade ja puust nokaga. See hirmutas lapsi, tikkus neid nakkima ja näpistama. Et hani ei teeks lastele kurja, pidid emad talle ande andma. Üldiselt tunduvad loetletud läänepoolsed erijooned suurelt osalt nooremate nähtustena ning on üle kantud vahest jõulu- ja nääriskommetest.

Kirde-Eestis esineb kadrisanditamise kõrval või selle asemel (nähtavasti vanema pruugina) noorrahva küla mööda määgimaskäimist ning nende kostitamist laudas, millel on sarnast ida-soome ja ingeri kadrikommetega („Kaisan kahjaiset”):

„Kadrinapääv homiku vara jooksivad külalapsed ühest majast tõise maja uksede ette ja kisendasivad: mää, mää, määh! Pererahvas kutsus pärast lapsed lammaste lauta, kus neile pudru süüa anti. Tähendas, et lambad pidivad siis hästi signema, palju ja hääd villa andma ja mitte haigeks saama.” — H I 4, 714 (7) < Kodavere (1876).

„Kadripäiväl öli enne sie pruuk siin pual, et nuar rahvas müäda külä käisivad, kus neid siis igas talus lehma laudas süädeti. Selle tarvis lahutati tekkid lauda põrandale ja kanneti selle jauks valmistasid toidud tekkide päälle. Ka õlut öli enamiste selle jauks pruulitud. Külälistel enestel öli kalusikas alati kodond süämä tarvis kaasa võetud. Saivad ühäs talus kõik nied tembusid tehtud, siis läksivad jälle kiirest tõise talu tembutammasse. Et nüüd igas talus jo lauta süämine valmis pandud öli, kõhud talust talu käijatel katäis ölid, siis ei kulund näil palju aiga enam igal pual süämisega. Mekkisivad vaid nattukene paremad toitusi, tegivad omad tembusid ja läksivad jälle oma tied. Kõik sie tembutamine pidi maja luamadele õnne tuama.” — H II 37, 311/2 (26) < Jõhvi (1892).

Nii näeme, et varasemal aegadel on mardis- ja kadriskäimine olnud õieti mitmesugune, mitme tähenduse ja algupäragagi. Maskeeritult hulgakesi andide korjamine on pärit rohkem keskpiirkondadest, kuid hiljem üle maa levinud, kodunenud lõpuks mõnevõrra isegi Setumaal. Teiselt poolt leidub taolist mööda küla käimist siin-seal teistelgi tähtpäevadel. Mulgimaal (eriti Paistus) käidi mardi- ja kadrisantide kõrval valgesse riitetatult ka hingedeajal, kujutati kodu külastavaid hingi. Kuid mitmed tunnused näitavad, et säärane komme ja sellega seotud laulukesedki on hilise tekkega, nähtavasti pärit XIX saj. lõpupoolest, kui usk

hingede koduskäimisse hakkas juba kaduma ning ainet naljadeks andma. Sporaadilisi mälestusi sandikskäimise kohta on leitud veel mihkli-, andrese- ja vastlapäevast, üsna laialt aga jõuluja nääriajast. Kõigil neil päevadel on olnud aga kas aasta- või vähemalt aastajahetuse funktsioon.

Jõulu- ja nääriajal on maskeeritud mööda küla käimist harrastatud kõigepealt Mulgimaal ja Lääne-Eesti mandril ning saartel, vähemal määral põhjarannikul ja Setumaal, s. t. mitmes perifeerias ja seetõttu nähtavasti ka mitmesugustele väliseeskujudele tuginedes. Mulgimaal ja siit edasi mõnevõrra Keskk-Eesti suunas käisid jõulusandid nagu mardis ja kadris, enam-vähem samade kommete ja lauludega. Kuid leidub ka spetsiaalsemat laadi laule (**Ac**), milles jutustatakse pühade (mis ongi enamasti jõulude sünnonüümiks, vrd. vene святки) ootamisest, katsest neid paeltega kinni pidada, kurdetakse nende lahkumise üle ning lauldakse isegi legendi Jeesuse sõidust maa peale jõulu ajal oma viie „hiiru” ja kuue „kurekarvalise” hobusega. Ta sõidab „püha risti hoone” (s. t. kiriku) juurde, palub hobustele heinu ja kaeru, enesele süüa ja juua, kuid kõik tema soovid lükatakse tagasi mitmesuguste ettekäänetega — ja nii peab Jeesus surema „Maarija majasse, püha risti hooneesse” (vrd. nr. 22). Laul esindab äärmiselt väheseid katoliku ajast pärit neaid regivärsilisi legendi. Rohkem on sääraseid laule säilinud Setus. Oma hoiakult on nad silmapaistvalt kiriku- ja feodalismivastased.

Ka Soomes leidub mõni legend, eriti „Tehvanuse lugu”, mis kuulub samasse rahvalikku Messiaadi-tsüklisse, laulduid jõulussantide, nn. tabaniajate poolt, kes teisel pühal (26. XII) juhatasid sisse lõbutsemisaja kogu jõuluks selle laiemas mõttes ja isegi terveks kesktalviseks perioodiks. Tabaniajamise nõrku järellaineid ja laulufragmente leiame siinpool lahte Kuusalu rannikul ja naaberkihelkondadeski. Nii jutustatakse Kuusalust: „„Tabaniajajad” on ennevanast käinud jõulu teisel pühal perest peresse, lähkrid seljas, õlut ajamas (kerjamas), nagu hiljemal ajal ja osalt veel mõnes kõrvalises kohas praegugi mardipäeva lauba õhtu mardisandid liha, leiba, kapsaid ja kartulid käivad kerjamas [---]” — H IV 7, 499/501 (1) — (1896).

Mulgimaa jõulussantide käimine liitub aga otseselt väga sarnase ja populaarse läti ja leedu kombega ning nende kaudu vene jt. idaeuroopa rahvaste koljada-traditsiooniga. Läti noored käisid maskeeritult mööda küla õnne soovimas ning ande kogumas harilikult jõuluajal või ka vastlapäeval ning näitlesid seejuures mustlasi, juute, karutantsitajaid, veiderdajaid jne.⁹ Peale inimeste kujutati maskide ja muude rekvisiitide abil ka loomi (karu, sokk, kurg), isegi mütoloogilisi olendeid (surm, nn. odrahundid jne.). Võib-olla kõige üldisem nimetus niisugusel käimisel on kekatās (=rahvahulk, summ), Kuid üsna populaarsed on ka nimetused budēli (algne tähendus timukad, kohtuotsuste täidevijad — ka budēlid käisid mõnes paigas vitstega „tervistamas”), čigāni (=mustlased), nūjinieki (lapulised), Latgales kaladnieki (=koljaadatavad) jt. Repertuaaris oli rohkesti nelikvärssse, mida lauldi üksikult ja põimimata.

kuina juba teel ja ukse taga. Toas tervitati lauludega pererahvast, paluti toitu ja riideid, tänati andide eest. Põhiteemad olid niisiis needsamad mis eesti mardi- ja kadrilauludes. Kuid läti „budēl’ite” ja pererahva vahel arenenud mõnikord ka vastastikust laulmist („apdziedāšana”) nagu pulmades, milles mõlemad pooled leidsid oma osa.

Samasugused olid oma iseloomult ka teiste idaeuroopa rahvaste jõulu- ja nääriaegsed koljadakombed ja -laulud¹⁰. Põhiosaadeks olid ikka maskeeritult ja lauldes küla mööda käimine, ka moondamine loomadeks (eriti sokuks), andide püüdmine, terade puistamine põrandale, isegi asjade rikkumine talus, kus koljaadataajaid võeti vaenulikult vastu. Vene koljadalaulud (koljad-kad) olid peamiselt maagilist laadi lausumised, kuid üsna suur oli ka ülistus- ja pilkelaulude osatähtsus. Kristlikud motiivid, kus neid esines, kuulusid ilmselt väga hilistesse kihtidesse. — Täiesti venepärane ja mäletatavasti üsna hilisel ajal on venelastelt üle võetud setu „krōstoslaavitajate”, enamasti laste laternatega küla mööda käimine „talsipüha” ööl või varahommikul. Sel puhul laulduud tervituslaulud on täiesti kirikliku sisuga ning õieti vene keeli esitatudki.

Lääne-Eesti „jõulu- ja nääriskuud”, samuti „jõulu- ja nääripoisid” ei ole õieti midagi lisanud eesti tavandilisele regivärsile, kuigi need on eriti saartel üsna vanad nähtused, kahtlemata vanemad kui mardi- ja kadrisandid samas paigas. Kuid tuleb arvata, et jõulud kujunesid Saaremaal, Muhus ja Hiumaal alles XIX sajandil nii silmapaistvaiks pühadeks nagu neid meie rahvaluulekogude põhjal tunneme. Jõuluks tulid kodudesse tagasi arvukad meeshinged, kes olid suve veetnud laevadel või suurel maal tööd otsinud. Külakonna kollektiivsem eluviis ning tavakohane tihe omavaheline suhtlemine lõid soodsa aluse meeste kooskäimiseks, uudseõlle maitsmiseks ning vestlemiseks kõigest sellest, mida oli laias maailmas nähtud. Oli ka kombeks, kui leidus lauluseppi, luua igaks jõuluks mingi uus laul, mida kandsid poisid ette mööda küla käies. Laulu ainet saadi mitmesuguseist põnevaist sündmustest külaelus ja suviseil rännakuil. Niisugused laulud algasid XIX ja XX sajandi vennavärssides harilikult šabloonilise sissejuhatusega:

Sest aast kui teised jõulud läind,
on meie silm ka mõnda näind...

⁹ Vastlapäeval leidus niisugust käimist peamiselt Kuramaa lätlaste ja liivlaste juures. „Vastlapäeva öhtul lähevad tüdrukud külla kanu (~kooke) ajama, et nad saaksid küla perenaiste käest kooke süüa ja herneid süüa. Siis nad laulavad ukse taga: „Laske meid sisse, meie jalad külmetavad [---].” — O. Loorits, Volkslieder der Liven. Tartu 1936, lk. 201. — Mardi- ja kadrisante käis Lätis harvem. Enamik teateid on eestlaste lähikonnast ja samuti end. liivlaste aladelt Vidzemes. Mardisante kutsutakse „mardilasteks”, nagu paiguti Eestiski.

¹⁰ Terminid „koljada”, „koljadovanije”, „koljadka” jt. tulevad ladina sõnast calenda, millega rooma kalendris tähistati kuu alguspäeva. Eriline tähtsus oli jaanuari kalendadel, iseäranis pärast seda, kui Julius Caesari kalendrireformiga 46. a. e. m. a. langes sellele uus-aasta. Calendae Ianuariae segunes rahvalike kesktalvepühadega, mis ms. slaavi rahvaste juures olid väga populaarsed. Koljada, st. komme jõulu- ja kohati ka nääriskandis käia oli eriti arenenud venelaste, ukrainlaste, bulgaarlaste ja rumeenlaste juures.

Ükskord aastas on meil jõulud,
peretaadid teevad õlut.

Jne.

Regivärssidest sobis jõulupruuki kõigepealt teomehe- ja sulaselaul, maskuliinne armastuslaul, õlle- ja hooplemislaul, huumor ja satiir. Tavandilaulude hulka võib kuidagiviisi lugeda ainult mõnede algriimide ja parallelismialgmetega, muidu sidumata kõnes lausutud tervitusi ja õnnesoove, näit.

„Nääripoiss tuli uue aasta ööse või omiku tuba, akkas lugema:

Tere omikust nääri!
Seale seitse põrsast,
kanale kaheksa poega,
lehmale vasikatall.”

Jne.

ERA II 158, 429 (14) < Mustjala (1937).

Kuidas toimus saartel jõuluaegne „küla kouda keimine”? Nagu näitavad kirjeldused läinud sajandi lõpust, käinud tol ajal jõulu- ja näärihommikul veel väiksed pojaid õnne soovimaa s. Varem olnud lugu teissugune. „Üksvahe oli see jõulo homikone ümberhulkumine väga suur. Siis käisid täiskasvanud mehed ühest perest teise, mis nüüd ka nenda sama tehjakse, aga mitte enam homiko. Endisel ajal, kui alles vana mõisateenistus oli, siis käisid teomehed, need said sis türukute käest sukapaelo ja mõned ka kindud, tubakakottisi. — Iga neio andis siis ikka selle pojale, kellele ta ennast soovis.” (H II 18, 538 < Valjala (1889)). Hiiumaal ja mõnes paigas mujalgi, rohkem küll rootslaste naabruses tehti sel puhul ka jõulusokku ehk -pukka (vrd. rannarootsi jölbukken, soome joulupukki). Kuid hiljem kandus see üle ka nääriööle ning levis näärisoku nime all eriti laialt Saaremaal ja Pärnu-Lihula vahemail. Näärisokku tegid noored mehed, kes nääriööl juba kella 12 alates käisid pere-perelt õnne soovimas ja uut aastanumbrit seinale või uksele kirjutamas. Üks käijaist moondati sokuks: pea oli tehtud harilikult puust, sarvede ja linast habemega, kinnitatud roika külge, mille teises otsas vihast saba, üle võeti karuspidi kasukas. Sokk puksis majalisi, siputas sabaga vett ning tegi muid vigureid. Mõnikord oli sokke rohkemgi, siis pandi üks noormees nende karjaseks. Näärisokkudele (nii nimetati ka soku kaasla) anti pähkleid, kindaid ja muid vähemaid kootud esemeid, pakuti muidugi ka õlut. Samalaadi käimist tuli ette kurgede ja hanedega.

Öieti algas meeste mööda küla käimine juba toomapäeval (21. XII) ning lõppes nuudipäevaga (7. I) — ja nii pikad olid rahvalikud jõulud. Toomapäeval käidi värsket õlut maitsmas ja omapoolset „lautist” viimas. „Toomastel” olid käes toobripuud, justkui tahaksid aidata naabreid veetassimisel. „Nuudid” aga käisid õlest nuutidega õlleankrute punne välja pühkimas. Saarte neiud liikusid jõulu teisel ja kolmandal pühal, ka kolmekuninga-

päeval samuti küla mööda, kõigis peredes, kuid mitte õnne soovimas ega ande saamas, vaid lihtsalt mängimas.

Jälgidest jõulutraditsioonide levikut ning motiivide arenemist selgub, et sellel aastaajal, talvise pööripäeva paiku, võis olla juba vanade eesti hõimude juures mingi suuremalt või vähemalt peetud tähtpäev, mis näitas kesktalve algust, kuid omas veel mitmeid lõikuspüha joonigi, mis olid ühenduses võib-olla rehtede lõpetamisega (põhkude sissetoomine ja lakke pildumine, kombed nn. hiirevihuga jne.). Üldse märkisid need talvised pühad rohkem meeste tööde vahetust. Siitpeale algas mitmenädalane pühadeta periood, mis oli täidetud ränga tööga. Soome vanasõna viitab sellele nõnda: „Loppiaisesta alkavat härkäviikot ja läpileivät (kolmekuningast algavad härjanädalad ja auguga leivad).” Meestel tulid metsatööd, veod ja voorid, ka kibedad noodaveod. Kuid naiste töögi koondus nüüd peaaegu täiesti voki taha. Laut nõudis ka oma osa hoolt, eriti noore karja näol. Kollektiivsed tööõhtud kas lakkasid või, vahest sagedamini, said piiratuma kuju, mõnes paigas isegi eri otstarbe (vrd. setu istjatsi)¹¹. See-pärast on mõistetav eriline lõbu ja mängude harrastamine, ka noormeeste jõu ja osavuse näitamine, mis oli iseloomulikuks joneks eesti jõuludele, välja arvatud mõned piirkonnad, kus sellele ajale oli suuremal määral üle kantud hingedeaja uskumusi ja kombeid.¹²

Suurem osa jõulukommetest kodunes Eestis siiski hilisemal ajal. Eriti tunduv oli seejuures Skandinaavia panus. Vanade põhjagermaani hõimude juures peeti talvist pööripäeva, jõule, eriti pidulikult ja tõenäoliselt juba iidsetest aegadest peale aastavahetuspühana.¹³ Selles tähenduses püsisisid need Rootsis ja Soomes ametlikult veel XVI s. Võõraste sissetungimine meie maale tutvustas jõule laiemas ulatuses ka Eestis, eriti pärast Eesti ranniku ja saarte tunduvat koloniseerimist XIII—XV sajandil rootsi talupoegade poolt. Järk-järgult levides ristusid rootsi jõulukombed genuiinsete talviste pühade, samuti mõnede lätlaste ja venelastega ühiste aastavahetuse ja hingedeaja kommetega ning said aegade jooksul juurde rikkalikult uusigi rahvusvahelisi elemente, näit. XIX sajandist alates jõulukuuse, veel käesoleval sajandil jõuluvana jms. Võib-olla XVII sajandist alates võttis aga suure osa jõulukombeid üle uus-aasta ehk nn. nääripäev (ka

¹¹ Talsipühi ja maaslenitsa vahe, nn. lihasöögiaeg, oli Setus üldse lõbusam kui mujal Eestis, sest nii enne kui pärast olid pikad paastud, mis surusid noortes inimestest alla nende loomulikku lõbutsemistungi.

¹² Vt. lähemalt III köites laulumängude ja tantsuliste laulude sissejuhtusest.

¹³ Pühade nimetust rootsi ja norra keeles — jul — on püütud tuletada vanemast vormist hjul (= ratas) või anglosaksi sôna géol (= rôõm, nali) abil. Igatahes pärtineb sellest tüvest peale eesti-soome jõulu (resp. joulu) ka soome juhla (= püha, pidu, Karjalas eriti sügisese kekri ja Lõuna-Põhjamaal jõulu tähenduses).

Mardi- ja kadri viiside levik

■ - refräänilised
■ - refräänitud

ueks jõuluks nimetatud) oma eelõhtuga, algul eriti niisuguseid kombeid, mis sisaldasid õnnesooovimisi ja ennustamisi. See protsess areneb edasi veel tänapäeval nõukogude ühiskonnas, millal kõik ajaloo vaekausil väärthuslikuks osutunud talviste pühade pärimused kasutatakse ära, et vana aastat ära saata ning uut pidulikumalt vastu võtta. On loomulik, et neile lisandub järjest uusigi traditsioone.

Kui nüüd tagasi pöörduda mardi- ja kadripäeva kommete ja laulude juurde, tuleb veel kord alla kriipsutada nende suurt vanust ning tähtsust eesti muistse põllumehe ja karjakasvataja elus. Täiesti ekslik oli kodanlikul ajal levitatud arvamine, nagu võiks mardisantide komme põlvneda keskaegsest andide korjamisest kloostriile ning olla siirdunud alles keskaja lõpul Eestisse Loode-Saksamaalt. Mardi- ja kadritraditsioonid (kui võrrelda neid naaberrahvaste samalaadsete aastavahetuse traditsioonidega) on säilitanud Eestis väga ürgseid, talupoeglikke jooni. Laulud kuuluvad kõige paremate regivärsside hulka. Tõenäoliselt on nende põhiliseks kujunemiskohaks olnud samad põlised põllumajanduslikud piirkonnad, mis on andnud töö- ja kalendriliste laulude hulgas veel lõikuse-, jaani- ja kiigelauludki. Seejuures tuleb alla kriipsutada veel asjaolu, et mardi- ja kadrilaulud on säilitanud kõige puhtamalt tavandilaulude muusikalisi stiile, nagu nad kuskil rahvalaulurajoonis olid välja kujunenud. Traditsioonide segunemisi ja silmapaistvaid ristumisi (nagu nägime lõikuslaulude juures) tuli talviste pühade laulude juures võrdlemisi harva ette. Teatavaid laienemistendentse osutasid küll mõned lõuna-eesti viisitüübidi, eriti lääne suunas. Uued viisid, mis tekkisid siin-seal XIX sajandist alates, millal mardi- ja kadrilaulud jäid peaaegu ainsaiks tavandilise laululoomingu kandjaiks, kasvasid välja vanast põhjast. Lätlastest naabriteltki on laenatud Lõuna-Eestis niisuguseid viise, mis täiesti sobivad omade, genuinsete pärimustega. Kõik see näitab põliste traditsioonide olemasolu ning nende suurt kindlust.

Mardi- ja kadrilaulude, nagu ka siia juurde kuuluvate jõulusantide laulude juures võime leida mitmesuguseid muusikalisti stiile. Vanem väljendus on olnud kahtlematult retsittivne, meloodiliselt kitsas, kvardi või tertsi ulatusega nii mažoris kui minooris, ilma eriliste keerdudeta ja rütmiliseltki vähe mitmekesine. Niisugused viisid kasvasid vahetult välja teksti deklamatsioonist. Lõuna-Eesti murdealal ning siit mõnevõrra laiemalegi levinult olid säärased viisid refräänilised. Igale värsile lisati ühe- või kahekordne *marti*, *katri*, *kadriko*, *pühi* või mõni muu sarnane hüüdsõna (vt. nr. 9, 11, 12 (ka var. b), 18—22; viimases on laulik viisi ulatust avardanud sekstini, et hüüt veelgi tugevdada). Samast vormist pidasid siin kinni ka uuemad, juba ilmselt laululise iseloomuga viisid (nagu nr. 10, 12 var. a, 13, 14), millest mõned pärinevad läti liigo-laulude repertuaarist (vt. nr. 10). Enamasti olid need ainult mardi- ja

kadrilauludele kuuluvad viisid, mida ei kasutatud teiste laulu-
rühmade juures.

Samasuguseid vahekordi näeme ka põhjapoolseis piirkondades, kuigi muusikalises väljenduses on rohkem mitmekesisust eri maakohtade, vahest ka laulutsükli eri osade või isegi kummagi tähtpäeva viiside vahel. Vanemaks kihiks tuleb siingi lugeda ühevõi kaherealist retsittatiivi, milles värsilöpud on enamasti pikemalt välja peetud (vt. nr. 1, 15, 16). Viimane joon elab edasi mõnikord laiema meloodilise arendusega viisideski (näit. nr. 2). Raske on selget piiri tõmmata ilma lõpp-pikendusteta 2-realiste retsittatiivide (näit. nr. 3 BC ja 4) ja samas vormis lüürilist laadi laulude (nr. 5, 6, 17) vahele. Viimased on omased eriti Järva-, Lääne-Viru- ja Põhja-Viljandimaale, kus näeme töö- ja tavandilaulude muusikas üldse tugevat tendentsi areneda lüüriliste laulude suunas. Lääne-Eestis valitseb mardilauludes paiguti meestepäraste maneeridega laululine stiil (nr. 7, 8), mille hoogus esitamislaad tingib röhuliste toonide kinnipidamist, isegi nende kõrgemalt haaramist, üldse teravamaid röhke ja ulatuslikke viisi-
käike. Kadrilauludes on niisugune stiil haruldasem. Neile on iseloomulik meloodilisem kude, mõnevõrra koguni minoorsus.

Mõnikord võib tähele panna ka mitme viisi olemasolu vastavalt tsükli erinevaile osadele (vt. nr. 3). Lahkuminekuid esineb niihästi muusikalises stiilis kui ka üksikuis esitamisnähtustes, näit. tempos. On loomulik ukse taga laulda aeglasemalt ja paluvamalt kui toas teretades, mis on kiirem ja retsittatiivsem. Rituaalne terade külvamine peab toimuma tingimata pühalikuma tooniga (kui seda üldse lauldi). Martide tants oli varemalt mingi hüppetants $\frac{3}{4}$ -taktis, mille viisid tuletavad meelde kas labajalavalssi või polkamasurkat (viruvalssi). Lauldauid tantsuviise on leitud kõige rohkeim Lääne-Eestist, kuid ka Soome laherannikult.

Mardi-, kadri- ja jõululaule lauldi hulgakesi, kuid arvukad tähelepanekud viimaseist aastakümneist, samuti mälestused varasemaist aegadest eitavad enamasti eeslaulja ja koori vahendumist. Igatahes polnud see alati nõutav. Sageli lauldi küll värsse korrates, kuid harilikult ikka kõik koos. Muidugi pidid mardid-kadrid seejuures jälgima eestvõtjat, kes omalt poolt pani oma tahet maksma kas valjema laulmise või muude vahenditega. Laulud olid aga enamasti kõigile tuttavad, nende järjekord ja koht kindel, üldse kogu tseremoniaal võrdlemisi kiiretempoline, mis välistas eestütllemise ja järellaulmise vajaduse.

*

Jõuludega alanud kesktalvine periood lõppes veebruaris. Kõige silmapaistvam tähtpäev oli sel puhul eesti rahvakalendris vastlapäev ehk lihahelide. Kiriklikus pruugis hakkas järgneval päeval (tuhapäeval) suur paast, mis kestis ligi 7 näda-

siis mindi sinna. Kui seda ei olnud, siis tehti seda lumeange otsas. Viidi kelk ehk regi ange otsa ja lasti, kui peale istuti, ange otsast alla. Kui juhtus, et angesõitjaid paljo oli ja keik rege ega kelku ei saanud, võtsid tüdrukud pesukurika, istusid selle peale ja lasksid angst alla ilma sellest oolimatta, kui mõnikord kare lumi neil persed punaseks tegi. Mida kaugemalle nüid neist keegi oma sõiduga ange otsast jõudis alla lasta, seda pikemad linad pidivad sel tuleval suvel kasuma. Oli siis liulaskmise himu otsas, siis mindi kõrtsi ja joodi õllemärjukest rohkesti, siis pidada linade kasvamise aeg hästi vihma sadama. Aga kui nad seajalgu sõivad, ei tohtinud keegi söögi ajal juua. Siis pidada suvel töö juures alati juua tahtma ja kangesti janutama. Selle eest oidis igaüks, et ta vastlaõhtu söögi ajal ei joonud.” — H I 2, 251/2 < Põltsamaa (1889).

Liueldi niisiis kelkudega, regedega ja kuidas keegi sai. Mõnes paigas tehti linaluudest tuld ning sõideti isegi läbi tule. Liulaskmiseks kutsuti ka hobustel vastlasõitu. Liugumist saatsid kõikjal maagilised hüüded: „Linaliugu, pikka kiudu!” jms. Ülemaaliselt tunti nende kõrval ka lühikesi vastlalauluks (Ad nr. 23—29), milles arendati mõnevõrra edasi sama soovi (linad nii pikaks kui liutee, nii valgeks kui lumि liumäel) ning lisati vahel juurde sajatusigi neile, kes ei tulnud liugu laskma. Mõnes laulus sajatati ka mõisniku ja papi lina. Niisuguseid motiive koondati mõnikord tsükliteks, kujundati üsna pikki laule.

Liulauludel puudusid omaette viisid. Kasutati kas üldisi tavandi-, välis- või ka mängulaulude viise. Seetõttu lõppesid Põhja-Eestis vastlalaulude muusikalised fraasid harilikult venitatud toonidega, Lõuna-Eestis *liuge-lauge* refräänidega. Taga-Pärnumaal lauldi vastlalaule nn. kaskemineku viisidega (refr. *kaske*). Kitsal alal Kagu-Eestis (Harglas, Karulas, mõnevõrra ka Urvastes ja Rõuges) lasti liugu mitte lihaheitel, vaid jõulualjal. Komme liitus õieti jõulumängudega (hobusemäng, linnamäng jt.), mistõttu liulauludeski kasutati jõulumängude viise ja neile omast refrääni (*ol'lule*, *õl'lule* jne.).

Vastlakommetest olid mõned kitsama levimisalaga, mistõttu võivad ette tulla ka mõned lokaalsed erinevused lauluvaras. XVII sajandi lõpul ja mõnel määral hiljemgi on Saaremaal ja mandri lääneosades (eriti Pärnu ja Lihula vahemail) konstateeritud omapäras „metsiku” (ka maakuninga või tooruse) tege mist. Mängutubades valmistati õlest nukk, mis siis pillimängu ja tantsu saatel enamasti vastlapäeval oma küla karjamaale või vooora küla maale viidi. Vastavalt sellele oli kogu protseduuri tähenduski: „metsik” pidi suve jooksul kas karja kaitsema või kõik õnnetused omast küllast eemale viima. 1680. aastal, uurides üht metsikutegemise juhtumit, on Pärnu rae komisjon kirja panud Lemmetsa küllast Lauri Andrese naiselt Maarjalt metsikuviimise laulugi:

Hölline Mötza öllada,
Metzike Mötza minnedä,
Sarra usze satada.¹⁴

Lihula lähemas ümbruskonnas mäletatakse veel praegu taolist vana kommet, et õlest ja riideräbalaist tehtud inimkuju või muu ese, nn. kada, viidud teise „saksa” maa peale. Kadaajajad on käinud lauldes ja keppidega kada pekstes selle järel. Laul oli lühike, kohandatud nende paiganimedega, kuhu kada aeti, näit:

Lähme kada ajamaie!
Ajame kaja Puantsi maile,
Puantsi maile, Puantsi puile,
Puantsi äile einamaile,
paremile põllusmaile,
kopsime Louri lõuka peale,
Pajumardi pae otsa peale,
Sepamardi seina nurga peale.

H II 2, 369 (494) < Karuse (1889).

Välistest lauludest olgu nimetatud veel Sõrve kalurite tursalaulu (mis esineb ka liivlaste kevadpühade traditsioonis):

„Vastlapäeval laulnud kalurid mererannas mägede peal ikka:

Tursad aga tulgu meite merde,
muda aga mingu muude mutsu!

Ja veel:

Tule aga, tule, tursukene,
mere põhja põrsukene,
uju aga uju, halli poissi,
hakka meite õnge otsa!

Siis saadud suvel palju turski.” — E 63415/6 (6) < Jämaja (1929).

Siin-seal mainitakse veel paelapunujate ja vastlasantide laule. Kõigi nende, samuti kui tursa-, kada- ja metsikulaulu viisid on siiani tundmatud.¹⁵

Üsna tunduvaid erijooni näeme setu võinäda ehk maa-slenitsa (<vn. масленица) juures. See algas 8 nädalat enne lihavõtteid ning kestis terve nädala. Kombestik oli tuli-listi venepärane ning sisaldas ilmseid talve ärasaatmistseremoonias.

¹⁴ H. Laakmann — W. Anderson, Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680. Tartu 1934, lk. 5. — Laulu võiks tänapäeva keeles lugeda: Olgne metsa õletada (= saata), metsik metsa minetada, sarpuusse (= sarapikku) saata.

¹⁵ „Tule, tursakene” tuleb Saaremaal ja Muhus laiemaltki ette kalurite loitsuna, mida on lausutud õngele minnes, või ka kalurilauluna (vt. I köide G nr. 1), esitatud siis hariliku meestelaulu viisiga.

niaid. Viimast maaslenitsa päeva, pühapäeva, peeti eriti pidulkult, mindi kuhugi mäele või tänavale kul'atama ja laulma. Liulaskmist esines seejuures harvemini. Mingi õlgkuju põletamist seejuures, nagu oli kombeks venelastel, ei tunne setu traditsioon. Nn. mäelaulud algasid harilikult kutsega tulla laulma ja mängima („Tulō”, sōsar, mae pääl”), sest seekordsed mängud on lume peal, mitte talutares. Kes ei tule mäele, sel kuivagu linad kursti, mädanegu paklad määtsa. Järgneb harilikult laulu ülistus, kuid ühes sellega kurva tuleviku kujutamine. „Eessu” on kirjad kirjutanud, papid on teada andnud, et tuleb pikk paast (seitsmeks nädalaks, viieks veejoosenguks, kuueks maakuivanguks), millal peab suud sulgema, ehted peitma keldrisse kivi alla. Ainult salaja võib veel karja talitades laulda. Niisugused maaslenitsa ärasaatmislaulud sisaldavad siis peale omapäraste motiivid ka mitmeid üldeestilisi jooni. Teatava vaheastme moodustavad Lutsi maarahva liulaulud (nr. 29), milles linaliu kõrval kõneldakse veel tundmatust tulevikust (nõnda lõpevad ka Kagu-Eestis paljud muud pühadelaulud). Petseri ümbruskonna venelastelgi valitsevad maaslenitsa ärasaatmisel tuld tehes kurvavõitu laulud, kuna vene traditsioon muidu näitab rohkem pilke-list suhtumist lahkuvale talvele. Setu „mäe-ääled” kuuluvad muusikaliselt küll kul'atamislaulude rühma, kuid on tunduvalt eleegilise kallakuga (vt. nr. 31, 32).

Maaslenitsa lõbusustute hulka kuulus ka „hobōsōga kul'atmine” — lõbusōit mööda küla, kõrtsi juurde ja teistesse küladesse. Komme pärineb kahtlemata venelastelt, kuid on uuemal ajal levinud mõnevõrra kaugemalegi eesti aladele. Niisugustel puhkudel lauldi hoogsaid peolaule, kiideti hobust ja toredat sõitu. „Äaled” valiti samuti hoogsate praasnikuviiside hulgast (vt. nr. 30). Kõrtside juures mängiti, tüdrukud jooksid „pööra” ja kargasid „handa”.¹⁶

Maaslenitsanädala teistest päevadest oli Setus suurema tähtsusega veel neljapäev, nn. ulasõpäiv, millal noorsugu käis ka väljas kul'atamas. Paljudes külakondades peeti sel päeval naistepüha, nn. п а а б а п р а а с н и к у т (vn. бабий праздник). Kohati oli selleks ka mõni teine tähtpäev, näit. suure paastu keskmise nädala kolmapäev.¹⁷ Osa võtsid ühe küla abielus naised. Varemalt oli praasnikule tulek kõigile naistele otse kohustuslik. Pidu peeti igal aastal eri peres. Uuemal ajal on kogunetud kuhugi ruumikamasse tallu, võimalikult lesknaise juurde või lastetusse perekonda, et vältida kokkupuutumist meeste ja lastega. Toimetati mitmesuguseid sigivust taotlevaid kombeid, noorikute „pühitsemist” jne., mis olid salajased. Mehed, kes sel päeval sattusid pidutsevate naiste ette, võeti kinni, neid ahistati mitmel moel

¹⁶ Vt. III köites vastavaid tantsulisi laule.

¹⁷ Umbruskonna venelastel, samuti Alutaguse segarahvastiku juures oli naistepüha harilikult jüripäeval. Mõned sarnased pidutsemise elemendid tulid ette ka suvistepühadel (vt. III köites „kergotamist”).

ning nad pidid endid harilikult rahaga vabaks lunastama. Ka praasniku ettevalmיסטamisel käidi mööda küla raha korjamas, mille puhul ehti end koomiliste atribuutidega ning heideti nalja. Peol tantsiti, lauldi ning sõideti hobustel ka naaberküladesse. Vastavalt olukordadele olid laulud mitut laadi, kuid ei erinenud palju oma sisu ega muusikalise väljenduse poolest tavalistest praasniku-, kul'atamis- ja tantsulauludest.

Me ei tea, millal peeti vastlapäeva eelkäijat eelkristlikus traditsioonis ja missuguse nime all. Võib-olla oli see mingi „taliharjapäev”, võib-olla laotus aga aastaaja ja tööde pidulik vahtamine koguni pikemale perioodile ning seda tähistati tegelike olukordade kohaselt. Õieti omavad peaaegu kõik veebruarikuu tähtpäevad suure hulga lähedasi, isegi ühiseid kombeid ja arvamus. Neis kajastub ikka naiste töö ja tegevus, samuti talve haripunkti jõudmine ning kevade ootamine. Eriti silmapaistvalt sarnased ja sageli teineteist asendavad on vastlapäev ja küünlapäev (1. II), millel on rahvakalendris samuti tähtis koht. Küünlapäeval pidi „talve selgroog murtama” või „külma süda lõhki minema”. Talumehe majandusreegel nägi ette, et sel päeval oleks alles veel pool inimtoitu. Küünlapäeval palgati harilikult suvilised, kes asusid siis jüripäeval tööle. Küünlapäeva peeti ühelt poolt „viimaseks jõulupühaks” (eriti Saaremaal), kuid ka „esimeseks suvepühaks” (Setu). On iseloomulik, et küünlapäevast algas populaarne kevadet ootav ajaarvaminegi, nädalate kaupakaks kanasse, kolm kukke, seitse sikku (sea väljalaskmiseni), kaheksa karjalasku, üheksa härjahuiku, kümme kündi, üksteist-kümmend jüripäeva, või viis vessi, kuus kurge jne. — alati kuni künni- või jüripäevani. See on kevadtalv või isegi kevad, mille algust ja südatalve lõppu tähistati pidulikult vastlapäeva kõrval ka küünlapäeval, madisepäeval jne.

*

Eesti vanas rahvakalendris omas tähtsat kohta tähtpäevade paarik: jüripäev (23. IV) ja mihklipäev (29. IX). Kummagi päevaga olid juba feodaalajal seotud mitmed olulised õiguslikud vahekorrad, need olid maksude maksmise, elu- ja töökoha muutmise päevadeks. Suviliste ja karjaste töö algas jüripäevaga ning lõppes mihklipäeval, nagu seda vanasõnagi kujukalt ütleb: Jüri seob, Mihkel päästab. Jüripäeval läks liikvele talupidaja, kellele oli koht üles öeldud. Samuti algas uut tööaastat teoline mõisaväljal („vastse taose pandas kaala, vastne teopulk andas kätte”). Sellisena säilis nende päevade tähtsus ka kapitalistliku korra juures. Üldse aga piirasid jüripäev ja mihklipäev rahvakalendris suvist põllumajanduslikku perioodi („jüripäivaga alostap suvi, mihklipäivaga talv”) — ja seda funktsiooni tuleb pidada nende päevade juures väga vanaks. Jüripäev tähistas väliste põllutööde, kündmise ja külvamise,

samuti küla ühiskarjatamise ja õitsilkäimise algust. Päev jagati nüüd kolmeks söömavaheks, algasid „söömauned” jne. Siia olid koondatud kõik kombed, mida peeti võib-olla ka omaette karjalaske- (1. IV) ja künnipäeval (14. IV) või nende tööde tegeliku alguse puhul. Mihklipäev omakorda lõpetas viljakoristamistööd („nan'n [=naeris] koopa, naine tappa,” õpetab vanasõna) ja külakonna ühise karjahoidmise ning sellest ajast peale algas nii looduses kui majanduselus sügis.

Jüripäev (niisama kui mihklipäev) oli väga rikas kommete ja uskumuste poolest. Terve rida töid ja toiminguid oli enne jüripäeva keelatud, pärast lubatud. Maagi arvati saavat „küpseks”, kaotavat oma halva mōju, nii et võis nüüd ilma ohuta maha istuda ja palja jalu käia. Jüripäeva ilmad ennustasid ilmu kogu suveks, samuti tulevast viljasaaki jne. Vanaks rahvakombeks tuleb pidada ka jüritulede põletamist. Tuld ja suitsu loeti kaitse- ja puhastusvahendiks nii põllule kui karjale. Kõik need vanad tavad ja arvamused, samuti mitmed päevaga seotud tähelepanekud (nagu „jüri ao läütäs”) näitavad jüripäeva kui uue aastaaja (suve) algust. Päeva ennast ei peetud küll otse pühaks, see oli põhiliselt tööpäev, kuid oma tavanditega, samuti uute suviliste vastuvõtmisega tallu kujunes ta siiski pidulikumaks kui tavalline argipäev. Valmistati paremaid toite ja tehti õlutki. Alutaguses peeti kõrtside juures naiste pidu.

Suvi omakorda jagunes rahvakalendris kolme järku. Esimese — kevadise ja varasuvise — kestust loeti jaanipäevani (24. VI), vahest isegi peetri päevani (29. VI), ning see langes üldjoontes ühte vanadest aegadest pärineva 10 külvinädalaga (15. IV — 23. VI). Teine, kesksuvine järk haaras heinaaja. See lõppes harilikult jakobipäevaga (25. VII), millal „raudnael” pidi minema heina. Suve viimane järk kulus lõikustöödeks ja taliviljade külviiks. Sellest perioodist põlvnes rikkalik lõikuslaulude repertuaar. Kevadsuvi oli aga kõige suuremaks noorsoo väliseks kooskäimis-, lõbutsemis- ja ühes sellega laulmisajaks. Aega veedeti peamiselt k i i k e d e juures, käidi koos harilikult pühapäeviti, kuid ka mõnedel argipäevaõhtutel ja eeskätt selle perioodi pühadel (lihavõtted, suvisted, jaanipäev). Kombestikus võib tähele panna üsna tunduvaid lokaalseid erinevusi.

Lõuna-Eestis oli kiikumine üsna lühiajaline, kestis õieti ainult paar päeva lihavõtte- ehk kevadpühade ajal, vahel ka terve järgneva nädala. Kiikumas käimine oli niiviisi seotud kiriklike pühadega, mis liiguvad mitme nädala ulatuses ja on enamasti üsna varasel ajal, isegi kuni üks kuu enne jüripäeva. See asjaolu on seletatav Lõuna-Eesti kalendrikommete arenomisega käsikäes slaavi ja balti rahvaste (eeskätt vene, valgevene ja läti) kalendriga. Nende rahvaste juures oli klimaatilistel põhjustel suviste tööde pidulik algus, mis kujunes vanasti võib-olla kogu aasta alguseks, märksa varem. Muistsete rahvakalendri „suurpäevade” (lt. lieldienas, vn. великий день) tavad jätk-

kusid mõnevõrra umbes samale ajale langevate kiriklike, oma päritolult aga idamaade vanale kuukalendrile toetuvate ülestõusmispühade juures. Seetõttu sisaldab ka nende pühitsemine rahva hulgas mitmesuguseid maa viljakust taotlevaid tavandeid, jooni surnute kultusest, ühtlasi rohkeid lõbutsemisvorme. Tähtsal kohal oli viimaste hulgas ringmängude mängimine ja kiikumine.

Lihavõttepühade rahvalikke traditsioone võib Eestis vanaks lugeda peamiselt lõunamurde aladel. Mujalt on andmeid veel läinud sajandist, et nendel pühadel, niisama kui neli- ehk suvistepühil „ei õlnud mingit pruuksia ega kombeid” või „ei olnud midagi tähtsust”. Munapühade kuulsuse on nad ülemaaliselt omandanud küll pärис hiljuti, läbisegi vahest XIX ja XX saj. vahetusel.

Lõuna-Eesti kevadpühade tsükkel algas urbepäevaga (nädal enne lihavõtteid, kirikukalendris nimetatud palmipuudepühaks). Lõbutsemine ja laulmine oli võimalik siiski ainult urbepäeval ja lihavõtte 2. ja 3. pühal. Nendevaheline nädal oli kiriku poolt kuulutatud kõige vaiksemaks paastuajaks. Setus ja mõnes Võrumaa kihelkonnas kestis lõbutsemine ka peale pühi terve nädala kuni „oletuspäevani”. „Pääle lihavõtte pühä om suur „veto nätäl” [= светлая неделя], kuna na üttegi tüd ei tii, enge praasnikalt tuleva ja praasnikale läävä. Tuu tarbis om jo tävveline voolä aig.”

Urbepäeva kommetest on Lõuna- ja ka Kirde-Eestis üsna hästi tundud urbimasis käimine. Vaivarast on seda järgmiselt kirjeldatud: „Pojakaised käiväd urbimas, pajuoksist pikka-raised kimbud, urbad on kül'les. Käivad sugulasi urbimas uomiku varha. Nämäd laulvad sis:

Urbi, arbi,
tuhanest tervest,
aastast andest,
viigost velgast,
kuningalle kukkast,
riepabille rikkust,
kanale muna
ja perenaiselle voilusika!”

EKA 457, 9 < Vaivara (1936).

Taolisi lugemisi või laulmisi tuntakse Lõuna-Eestist veel rohkem, näit.: „Kui [palmipuude püha hommikul] urvaokstega äratati magajaaid lapsi, siis öeldi:

Jalad kergeks,
silmad selgeks,
näpud virgaks,
tarka meelt pähe,
hääd sōna suhu!”

E 76169 < Otepää (1931).

Või „Urbepäiv. Hommikul pekseti urbega („urva uti”), et lambad korda läheks. Lapsed laulsid:

Urbō uti’, lamba lati’,
kapstapää kasuma,
laja’ lehe’ laguma!”

E, StK 9, 246 (34) < Hargla (1921—1922).

Mõnes paigas oli kombeks, et vitstega õnnesoovija pidi lihvöttepühade ajal sellelt, keda ta „urbis”, mune saama. Urbimislaulude retsiteerimislaad või isegi viisid (kui neid lauldi) ei ole praegu tuntud.

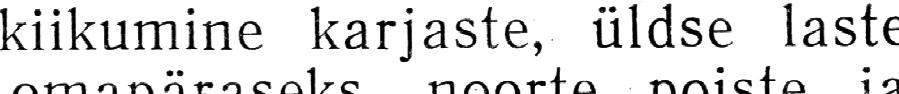
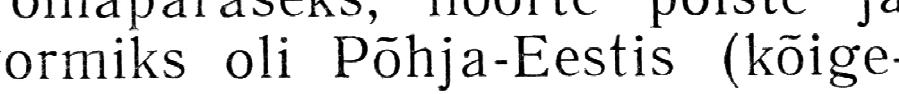
Väga omapärane oli urbepäeval kiikumine, nn. tsōōtamine (tsōōkatamine, sōtsu kaalumine jne.), mida Kagu-Eestis (ka Lutsi ja Kraasna maarahva juures) üsna laialt harrastati. Setust kirjeldus:

„Urbōpäiv om inne lihavōōtōt, lihavōōtō paastuh. Tuu om latsi pühä, sis ei lasta’ latsil ka’ tarōh olla’, latsō’ pidi tsōōkatama. Mälehtä ku’ esä ai vitsaga tarōst vällä tsōōkatama. Esi’ tul’l tsōōka tegemä. Tsōōka tek’ tä nii: Ol’l vana laonu’ aid, muud olō_s ku’ posti’. Lei sinnä’ üte ruudmō külge pikä lavva ja pan’d tuu sinna päale ja ol’gi tsōōk valmis. Sis pidi kōik päiv välä’ tsōōkatama. Ōdakult ku’ tarrō tulli, olli nii väsünü’, öt jovva_s midägi tetä’. Ös taha’ midägi, jovva_s ōigōhō süväki.” — ERA II 296, 566/7 (3) < Meremäe (1941).

Üks kiikuja istub kaksiti laua või roika ühe, teine teise otsa peal. Vaheldumisi kaalutakse teineteist üles. Laual istudes oli vastamisi paar „tsōōtajaid”. Nõnda kiikusid peale laste ka noored tüdrukud, lauldes seejuures omapärast laulu, milles harilikult iga värsi keskele ja lõppu asetati refrääni „tsōō-tsōō”:

Tsōō-tsōō, urbōpäivä,
kallis aigu, tsōō-tsōō!
Milles meile, tsōō-tsōō,
sa kavva tulli, tsōō-tsōō?

Jne.

Oli kombeks tsōōtada nii, et kumbki laulja või paar ütles vaheldumisi ühe värsi. Kaasa laulda aitasid ka pealtvaatajad, oma korra ootajad, eriti siis, kui roikal istus ainult kaks inimest. Tsōōtamise viisid (**B a**) tuletavad mõnevõrra meelde lihtsamaid mängu-, karjase- ja lastelaule. Takt on kindel, igale muusikalisele ajaühikule vastab harilikult silp, korduvad lühikesed rütmilised figuurid (näit. | | | | | jne.), tempo on võrdlemisi aeglane.

Mujal oli niisugune roikal kiikumine karjaste, üldse laste tavatiseks lõbutsemiseks. Selle omapäraseks, noorte poiste ja tüdrukute poolt harrastatud erivormiks oli Põhja-Eestis (kõige-

pealt Viru-, Järva- ja Kirde-Harjumaal) nn. lauahüppamine. Seda tehti kõige rohkem vahest varakevadel (Virumaal eriti lihavõtte ajal), kui polnud veel suuri kiikesid korda seatud, kuid ka hiljem. Hüppamiseks kasutati kahe kuni kolme sülla pikkust tugevat lauda, mille keskkoht toetus ümmargusele pakule. Teine hüppaja seisis teisel otsal. Kui üks oma otsa vajutas alla, viskus teine üles. Nii hüpati ja kiigutati teineteist. Mõnikord veedeti nõnda paare vahetades terve pühapäev. Jüri kihelkonnast kirjutatakse: „Üks tüdruk pannud kord pühapäeva hommikul uued kingad jalga ja läinud Mäele lauda hüppama, ja õhtuks olnud kingapõhjad läbi.” Lauahüppamise kunagist populaarsust näitab selle kujutamine rahvalauludeski, näit. laulus „Ehted katki”:

Ann läks lauda hüppamaie,
pakkuda põrutamaie,
all oli pakku pihlakane,
peal oli lauda lõmmuspuine.

Jne.

Erilisi lauahüppamise laule ei ole ometigi teada.

Lihavõttepühade ajal lõbutseti Lõuna-Eestis kiigeplatsil, kiikudes ja mune veeretaades. „Külarahvas kogunes õhtul kiige juurde ja seal kiiguti ja veeretati mune ning tantsiti. Külanaised kogunesid kiigele ja nad leelotasid:

Hällü, kul'la hällükene [— — —].

Pärastpoole tōid tüdrukud poistele korvitäie mune. [— — —].” (ERA II 278, 14/5 (4) < Meremäe (1940)). Kiikumisel oli nii-võrd tähtis osa lihavõtte kombestikus, et neid pühi kutsutigi kohati „kiigupühadeks”. Igaüks, nii noor kui vana pidi tingimata kiikuma. Sellest arvati head tervist kogu suveks ja head linasaaki.

Põhja-Eestis tehti või seati korda suured väliskiiged enamasti suviste- ehk nelipühiks (7 nädalat pärast lihavõtteid) ning käidi kiikumas õhtuti ja pühapäeviti kuni jaanipäevani, vahel aga veel hiljemgi, kui kibedad tööajad andsid selleks mahti.¹⁸ Kummagi suure piirkonna traditsioonides leidub seega küll erinevusi, kuid rida olulisi jooni on siiski ühised, mis lubab neid koos vaadelda.

Kiiged ehitati noorsoo tavalsele kooskäimiskohale, kuhugi küla ühismaale, kas vainule, karjamaale, metsatuka lähedale või kingule (vrd. rahvalaulude „ilumäge”). Eelistati looduslikult kauneid kohti, kust avanes avar vaade kogu ümbruskonnale. Kiige kõrvale rajati tasasem tantsuplats ning jäeti ruumi jaani-

¹⁸ Lääne-Eestis riputati lihavõttepühadeks rehe alla tala külge ajutised nöörkiiged. — Rahvalaulud annavad ise kiikumisaja lõppterminid. Lõuna-Eestis „lähevad ära hällipäevad” siis, kui tulevad õitsipäevad, karjakorrad ja teopäevad. Need „saisva nädäli” aga algavad juba varakevadel (vt. laulu nr. 11). Põhja-Eestis „viiakse kiik keldrisse”, kui tuleb heinaaeg, kesakünd ja rukkilõikus (vt. nr. 35—36).

«Tütrigu' hällüse'»

tule jaoks. Uuemail aegadel ehitati tantsupõrand mõnes paigas isegi laudadest ning asetati selle ümber pingid istumiseks. Kikesid on olnud ka kõrtside juures. Oli kombeks, et kiige ehitasid küla agaramat noormehed üheskoos. Alles külakonna lagunemine tõi kaasa nähtuse, et mõni noor peremees kiige püstitas omale maale ja oma talu jõududega. „Kiigeseppadest” peeti lugu ja nendele tõid tüdrukud tasuks sukapaelu, vöid, kindaid, tubakakotte, ka mune, sõira jm. Eriti olid selleks kohustatud esimestena või esmakordselt kiigele tulijad.

Kikesid oli vanemal ajal kaks põhitüüpi. Põhja- ja Lääne-Eestis olid need oma ehituselt tugevad ja püsivad, kestsid hea hooldamise puhul isegi aastaid. Rajati kahe samba vahel, mis kinnitati enamasti veel tuggedega. Sammaste ülemiste otste vahel asetati liikuv völl (völlas, pealispuu). Suurel kiigel oli harilikult 2 lauda, nimetatud ka aluslaudadeks, need olid omavahel ühendatud põikpuudega ning völli külge kinnititud 4—8 aisa abil. Niisuguste kiikedega oli võimalik mitte ainult edastagasi kiikumine, vaid ka „üle völli ajamine”. Seda viimast harastasid julgemad pojendid vahest küll rohkem vähemail, ühe lauaga kiikedel. Lõuna-Eesti kiik (häll) oli nõrgema ehitusega, harilikult liikumatu völliga (tala, õrs, olihirs). Püstitati võimalikult kahe kasvava puu vahel, völl kinnitati puuokste peale, või kui polnud looduslikke sambaid, siis kasutati nendeks tugevaid kärbiseid (sika). Kiigelaud oli õrrega ühendatud kase-

Kiigel

puust aiste (nõdermu, juhi) abil. Kummagi laua otsa jaoks oli kaks aisa, vastaspaaride ladvad väänatud silmuseks (varu, vahru) ümber õrre. Harvem ja võib-olla rohkem lastekiikesid ehitati ristilauaga ja ainult kahe aisaga. — Kirjeldatud kiikesid ehitatakse veel tänapäevalgi. Õieti on mõnes Põhja- ja Lääne-Eesti piirkonnas (näit. Saaremaal) nende kasutamine nõukogude ajal tunduvalt elustunud. Kohati esinevad keerukama konstruktsiooniga pöörkiiged ei ole eriti vanad. Siin-seal hakati neid ehitama läinud sajandi lõpust alates, kusjuures eeskujу saadi laatadel ja vahest mõisateski nähtud karussellidest.

Kiikumine oli peamiselt noorte inimeste, poiste ja tüdrukute lõbuks ja ajaviiteks. Kuid pühade ajal tuli siia rohkesti muudki rahvast. Kuidas kiiguti ja mis kiige juures tehti? Olgu sellest mõned kirjeldused:

„Rannun järve veeren ol'li kiik ülevän. Suure inimese käesivä lihavede pühä aigu, latse käesivä suvel kiikma sinna alati. Puna mōts, kõevu enämbide ollivagi, vas't süldä viis ümbreringi lage plat's. Kaits kõivu ol'li, sinna pan'ti arge vahele tala pääl, vitsavõrudega keed'eti kin'ni. Tet'ti kõva ä'l. Juhi tulliva ülevast tala mant alla, ol'li kõva noore puu, nii et käegä sait ümbre vötta. Suuri võis neli inimest pääl olla. Keskel ol'li kaits tükki vastastigu, oitseva juhist kinni, käe aeva lak'ka ja küinivä küllält. Otse pääl ol'li kah, tõene tõese otsa pääl, nuu üssässivä älli, tõmmassiva kronksi põlvist natukese ja sis leev'ä jalad sirgu, tõene tõene kõrd. Tõene üssäs tõesele poole, tõene tõesele poole. Juhtest oitse kin'ni kätegä. Pühääigu poesid ol'liva otsa pääl, sis tü'rigu anniva mune kiigutajile. Keedetu muna, muidu es saaki kiiku.” — RKM II 14, 342/3 (53) < Rannu (1946).

„Igas külas oli kiige, külapoisd tegid. Kevadel tehti, pühapäevadel ja laupäeva öösetel. See oli moisa poolt lubatud, moisahärra andis puud ja

platsi ka. Nüüd taheti Jumindal puud päälle istutada, aga nuored palusid spordiplatsiks. [— — —]. Kiigel kiiguti ja lauleti. Liegutamise laulu laulsid naised, muid laulsid kaik. Naised laulsid suure valju häälega, kostis mitme versta päälle. Vanad inimesed käisid ka kiige juures. Jaanipäeva ehta käisid kaik, keegi ei tohtind ära jäädä. Siis tehti tuld ka. Sel aal seda ei old, et ei sallitud kooke. Nüüd on moned vasta, sest seal tantsiti ja porutati. Siin oli tantsuporand ka, nüüd on ära lagund. See on juba üle 20 aasta old, kiige juures oli. See oli esimene tantsuporand siin randas, käisid kaik siin tantsumas, Harast ja teistest küladest. Siis hakkasid pidusi tegema, siis tantsuporand lagunes ära. Nüüd on neid mitmel pool, Haras, Kiiu-Aablas ja Kolga külas.” — ERA II 161, 273/5 (9) < Kuusalu (1937).

„Nüid noored inimesed köivad pidul. Vanasti pidusid põln, siis köidi kiigel. Pühabe öhtuti ja pühade ajal köidi kiigel. Pingid olid seal rinki, vanad inimesed istusid pinkide peal, aasid juttu. Kase meiud toodi nelipühi kiige juure, tehti rink ümber tansuplatsti, seal sees tantsiti. Mängu ka tehti. Meie rehalse otsas oli ka kiik. (Umbes 12 aasta kadunud.) Kiik oli kahe poolega. Ühe nelipühi teine pool küljepuud läksid katki, teine pool vajus teise peale. Ühel poisil mõlemad jalaluud katki. Taheti kooke maha lõhkuda. Poiss ütles: „Vabrikutes inimesi läheb rataste vahel, kes sellepärast vabrikuid ää kaotab.” Mihklipäevaks akkas käima jälle. — Raegma külas olnud üks isevärki kiik. Kiik käis ringi, kiikujad rippusid, aga ikka pea ülespidi, Kils Paralas ka seoke.” — ERA II 191, 391/2 (23) < Muhu (1938).

Kiige juures oli niisiis enamasti ka tantsu- ehk tsõõri-plats, kus korraldati simmaneid ja kuhu tuldi isegi pulmarahvaga. „Vahel, kui olid suured pulmad, siis mendi pulmade ajal ka saega kiigele” (Iisaku). Rahvalaulude järgi võiks arvata, et pruut on käinud isegi kiigele oma ande jagamas (vt. laulu nr. 20—21: Kiik tahab kindaid.).

Peamisteks kiikujateks olid tüdrukud. Poiste ülesandeks oli neid kiigutada, kas maast või laual seistes kiigele hoogu anda. Vahest asusid poisidki kiikuma, võistlema, kes suudab kooke ajada kõige kõrgemale. Suureks osavus- ja julgustükiks oli üle völli ajamine (nn. ülesõit).

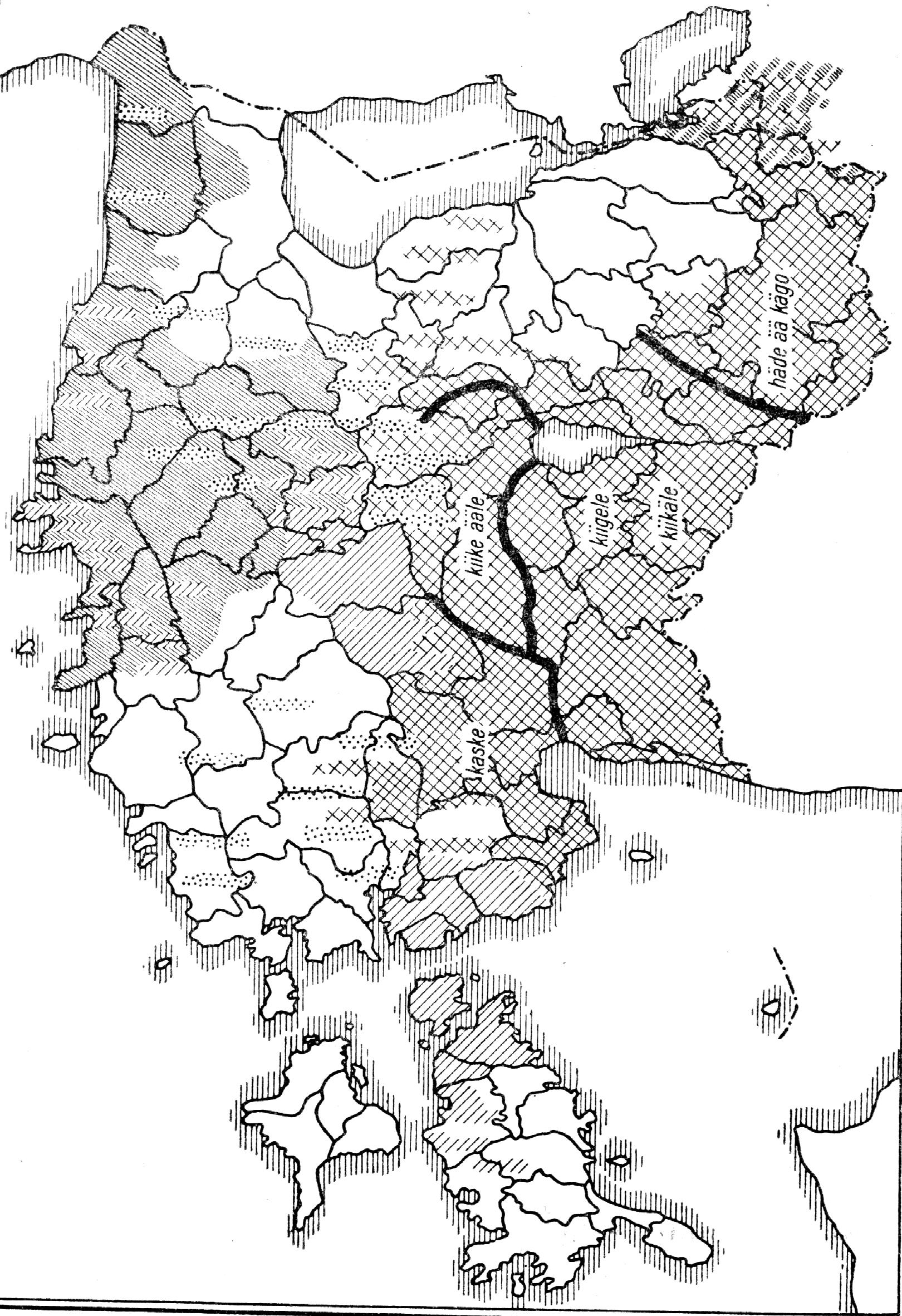
Niisugune mitmekesine lõbutsemine tõi kiigeplatstile ka pillimehed. Vanemal ajal saatis noorte tantsuharrastusi mõnikord torupill, kuid sagedamini kõlasid siin mitmesugused vilepillid (pajukoorest, putkest, männikasvust jne.), roopillid ja sokusarved. XIX saj. lõpust alates pääses valitsema lõõts. Väga tähtsat osa etendas kiige juures laulmine. Ilma laulmata kiigel ei oldudki. „Poisid pidid tüdrukuid kiigutama, tüdrukud laulsid selle eest kiigelaule; kui kiige peal polnud lauluhäält, siis polnud kiikumisel ka mingit mõnu” (Martna). Laulmine toimus ühe-, mõnikord, eriti Põhja-Eestis ka kahe kooriga vahelduvalt, teine teisel kiigelaual, kummagi oma eeslaulja (vrd. setu kaasitamisi pulmades). Vahel aitasid laulule kaasa vannmad inimesed. Setus on mõni tubli „lauluimä” olnud eeslauljakski ning saanud selle eest teistelt kingitusi. Nõnda oli kiigeplatst ka selleks kohaks, kus laule õpiti ja õpetati, vanemalt põlvelt nooremale edasi anti.

Kiigel võidi laulda mitmesuguseid laule. Siiia sobisid eriti hästi pikemad, jutustava koega laulud, milles kõneldi neiude

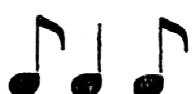
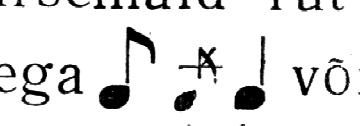
elust ja igatsustest, kosjadest, perekonnaellu puutuvaist sündmustest, samuti laulmisest ja ilutsemisest üldse. Põhja- ja Lääne-Eestis lauldig peamiselt kiigel niisuguseid lüro-eepiliisi laule, nagu „Ehted kadunud”, „Ehted katki”, „Pöll põrmune”, „Haned kadunud”, „Saani tegemine”, „Kaevul kosija”, „Kuldnaïne”, „Loomine”, „Venna sõjalugu” ja „Ema haual” jt. Mõne ballaadi sisu hakkas hargnema just sündmustest kiigel või sinna minekul. Kuid olid olemas ka spetsiaalsed kiigelaulu (Bb ja c), motiividelt rikkalik ja üsna selgete piirjoontega laulurühm. Need olid otseselt seotud kiige ja kiikumisega, kuulusid tingimata siia ega sobinudki mujal laulda.

Vastavalt erinevustele kiigeajas ja kiikumiskombeis märkame ka kiigelaulude traditsioonis mõningaid piirkondlikke omapärasusi. Kõige enam olid kiigelaulud arenenud vanades Põhja-Eesti laulukeskustes (Järvamaal, Loode-Virumaal ja Kirde-Harju maal), kus nad moodustasid lõikuslaulude kõrval ühe silmapaistvama vanema laulurühma. Ka Ida-Saaremaa koos Muhuga on olnud rikas kiigelaulude maa. Lõuna-Eestis osutub kiigelaulude poolest võrdlemisi rikkaks Mulgimaa. Muudel aladel oli aga repertuaar vähene või puudus peaaegu täiesti (näit. suurtel aladel Ida-Eestis, Hiumaal, Saaremaa läänepiirkondades, Loode-Eestis jne.). Olulistes joontes oli kiigelaulude temaatika kogu levimisalal võrdlemisi sarnane, hoolimata sellest, kas neid lauldi varasemail või hilisemail tähtpäevadel. Nad sisaldasid kutseid kiigele, neis kõneldi andide toomisest kiige ehitajaile ja kiigutajaile, kiideti või laideti kiige asupaika, kiideti „oma venna” ja laideti „võõra” tehtud kiike, hoiatati noormehi „kurjasti” kiigutamast, ei jäetud kiitmata nägusaid kiikujaid ning nende imetlusväärseid ehteidki. Mõnevõrra tulid ilmsiks ka sotsiaalsed vastuolud. Uldiselt paistab, et suurem hulk eesti kiigelaulude motiive võib põlvneda Põhja-Eestist. Siit on oma repertuaari ammutanud ka vadjalased ja isurlased. Üsna palju sarnaseid jooni võime leida aga eesti ja läti kiigelaulegi omavahel võrreldes. Kuid lätlastel ei ole kiigelaulud kujunenud omaette liigiks, vaid liituvad õieti ühiseks tervikuks teiste lihavõttelauludega. Samasugune on olukord ka Setumaal, Lutsi ja Kraasna maarahva juures, mõnevõrra ka mujal Kagu-Eestis. Olgugi et kiige ehitamine, kiikumine ja kiigel laulmine on siinsetes lihvavõttelaudes enamasti peamotiiviks, kõneldakse peaaegu igas variandis ka pühade ootamisest pikal paastuajal, millal suud pidid olema „sullussinna” ja keeled „keelüsinnä”, tuntakse rõõmu ilusast kevadeajast, mil saab koos „kul’atada” ja uulitsail „hunni” lüüa. Nii moodustavad lihavõttelaulud Setus, vanadel keelesaartel ja osalt endisel Võrumaalgi õieti antiteesi lihaheitlelauudele, kasutavad isegi samu motiive, kuigi teises arenduses. Vahestmenna kuuluvad sellesse laulude rühma ka urbepäeva tsõõtamised.

Kiigevülide levik

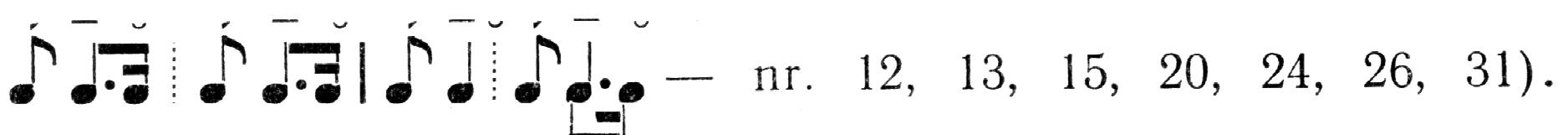

- Põhja - eestilised venitatud lõppudega retsatatiivid
- Põhja - eestilised kiigerühmilised retsatatiivid
- Põhja - eestilised laululise meloodiaga viisid

Kiigeviisid näitavad üldjoontes samasuguste stiilide ja tüüpide olemasolu ja mõnevõrra isegi sama levikut kui lõikuslaulude (vt. I köide), kalendriliste tähtpäevade ja pulmalaulude viisid. Mitmes eraldiseisvas piirkonnas, nagu Edela-Järvamaal ja Kirde-Pärnumaal, Kirde-Harjumaal, Lõuna-Läänemaal ja Ida-Saaremaal olid enam või vähem valitseval kohal pisut pikemalt väljapeetud värsilõppudega retsitiivid (põhitüüp — nr. 18, 23, 27, 30, 36). Niihästi nimetatud territooriumidel kui ka vahealadel, kus nüüd vähemalt kiigelauludes valitsevad teised viisid, on see olnud nähtavasti kõige vanemaks regivärs-side muusikaliseks stiiliks. Oma iseloomu poolest sobib niisugune „õetamine” (nagu seda kutsutakse Muhus) tavandilaulude ja eriti lüro-eepika rahulikuks retsiteerimiseks. Kiigelauludes annab mõnikord äärmiselt pikalt venitatud „õe” viisile hüüde ilme, nagu see ongi loomulik väljaslauldavate laulude juures (nr. 18 ja 27, ka 14). Mõnikord määrab värsi lõpu pikkuse vajadus muusikalist fraasi sobitada kiige liikumisperioodiga (vt. seletust nr. 14 juures). Üldse leiame kiigelaulude juures tendentsi mitte ainult värsi-, vaid isegi poolvärsi- ja üksikute värsijalgade lõppe pikemalt välja pidada (vt. näit. nr. 19, 22 ja 25), millega käivad alatihi kaasas veel mitmesugused keerutused, eellöögid ja muud meloodilised kaunistused. Nõnda lähenevad need viisid mõnevõrra karjaste helletamistele. Niisuguseid nähtusi ei põhjusta ainult mehhaaniline liikumine, nagu varemalt on oletatud. Laulurütm ei tarvitsegi liikumisrütmiga alati täiesti kokku langeda. Suurelt osalt on need tingitud laulu sisust ja meeoleolust. Kiigelauludele on omane kerge, elav ja mänglev laad, siia kuuluvad elurõõmsad hüüatused ja mitmesugused muud tundeväljendused. Järjekindel 3-osaline meetrum, mis saadi nõrga taktiosa pikendamise teel, oli kujunenud Ida- ja Põhja-Järvamaal, suuremas osas Kirde-Harjumaast ja samuti Virumaal, oli siis rohkem kirde-eestiline nähtus. Lihtsamaid ja tõenäoliselt primaarsemaid rütmilisi figuure (harilikult , vahest ka eellöökidega või — vt. nr. 28, 29, 33 ja 35) esines seejuures rohkem idapoolsemail aladel, eriti Alutaguses, niihästi kiige- kui jutustavate laulude juures. Ka meloodiliselt olid sealsed viisid üsna kitsad, sageli ainult tertsi ulatusega. Niisugused rütmid jätkusid veel teispool Narva jõge, Ingerimaal ja Karjalas.¹⁹ Tõenäoliselt puudus neis viisides veel järjekindel kongruents muusikalise rütm ja kiige liikumise vahel. Kiik liikus enamasti küll palju aeglasemalt. Kuid juba Lääne-Virumaal, Järvamaal ja Kirde-Harju-

¹⁹ Sama põhirütm () kasutati ka vene kevadlaulude, eriti huilete (заклик) juures ja mõnevõrra samuti jutustavaid laule lauldes.

maal oli kujunenud selle viisitüübi alusel spetsiaalne „kiigetoon”, mis oma rütmi poolest, edasi ka meloodiliselt ja agoogiliselt oli juba täiesti kooskõlla viidud kiige liikumise faasidega (haril.

Värss, resp. viisirida jaotati neljale kiige õõtsumise poolperioodile. Iga niisugune osa (värsi- ja taktijalg) koosnes omakorda lühikesest ning energilisest hooandmisenist (') ja kõvasti laulduud, pikast lennust (—), mis lõppes lühikese hääle vaibumise ja laskumisega (↔) kiigelaua haripunkti jõudmisel, ettevalmistuseks uuele hooandmissele (vt. seletusi nr. 12 juures). Kiige lennuosa võidi tarbekorral veelgi pikendada (nr. 16 ja 32). Sõnade ja viisi sobitamisel tuli kasutada ligatuure, samuti oli paratamatu teksti skandeeriv esitamine ja sõnarõhkude ülekandmine, kui need liikumisrõhkudega ei langenud ühte. Kuid nii-sugused spetsiaalsed kiigeviisid olid omal kohal, kui lauldi kii-kumise mõnust, kõrgele kiikumisenist, toredast neiust, kes näeb kaugele ja paistab ise kaugele, kui pilgati kiigeseppi ja kiigutajaid või kiideti neid — kui kiiguti hooga või anti kiigele isegi hoogu juurde. Need ei sobinud hästi, kui paluti kiigelt maha lehmi lüpsma, kui avaldati kartust kiigelt kukkuda või arendati laulus lüürilisi meeoleolusid. Ka võidi laulda kiigel vaikselt õõtsudes või sageli hoopis „kiige all”. Seepärast leidsid „kiigetoonide” kõrval kasutamist ka nn. naiste-, karja-, lõikuse-, mängu- ja isegi meestatoonid (vt. nr. 17, 34). — Edela-Eestis esitati ka kiigelaule hilistekkinud „kaske-laulude” viisidega, nagu igasuguseid vabas õhus lauldavaid laule. Viisidel puudus seega spetsiifiline kiigepärasus.

Lõuna-Eesti kiigelaulud ei erinenud oma muusikalise vormi poolest lõikuse-, kalendriliste tähtpäevade ja pulmalauludest, nad olid siingi peamiselt refräänilised retsitatiiivid. Mulgimaal ja selle lähemas ümbruses, hilisema leviku tõttu aga isegi Peipsi äärde ulatudes, valitses kutsuv *kiigele*-refräään, kagus aga tänapäeva lauljale ja kuulajale raskesti mõistetav hüüdelause *häde ää kägo* ja selle mitmesugused variandid. Oma meloodilise liikumise, rütmikujundite ja esitamismaneeride poolest sarnanesid siinsed kiigelaulud vahest kõige rohkem lõikuslauludega, kuid olid tunduvalt emotсionalsemad, mida rõhutati mitmesuguste rütmivahelduste, mõnede helide kinnipidamise, teiste kiirendatud läbilaulmise, tõusvate intonatsioonide ja ebaharilike rõhutamiste teel²⁰. Eriti paistab niisugune rahutu hüüdlemine silma kagupoolsete kihelkondade, setu ja vanade keelesaarte „kägotamise” juures (nr. 3, 6, 11). Mõnedes intonatsioonides ja rütmikujuides võib seejuures märgata ilmseid sarnasusi valgevene

²⁰ Lääne pool haarasid need nähtused rohkem refrääni. Nõnda oli Põhja-Viljandimaal kujunenud venitamiste ja rõhu ülekandmiste teel algupärasesest refräänist „kiigele” või „kiikäle” isegi uus refräään „kiike ääle”.

kevadlaulude — vesnjankadega. Eeskätt meenutab viimaseid põhitoonilt tertile liikuv hüüdeline kadents. Samuti viitavad kokkupuudetele slaavi rahvaste kevadlauludega mõned rütmid, näit. enamasti teises taktis.

Setus oli mitu kiigeviisi. „Ku häll ol'l valmis, nakas' näio hulk laulma „hällü ääle” perrä („Hällü, kullä hällükönō”), sis liigu-us häll pallö. Tōōnō kumbō, et kül' sōna' omma' ütesugumadsō”, om „kägotamisel” („Hällü, kullä hällükönō, häde kägo”)²¹. Kägotamine on tänapäeval juba väga haruldaseks muutunud, küll aga võib kuulda refräänituid „hällü-ääli”. Viimased kuuluvad õieti suurde peoviiside rühma. Nõnda on näide 5B tavaline „pikk-ääl”, millega lauldaakse igasuguseid praasniku- ja kul'atamislaule. Kiigel on see kodunema hakanud võrdlemisi hilja. Rütm on kindel ja kuidagi raiuv, samuti meloodia vähese painduvusega. Terve viis näitab niisiis vähe kiigepärasust. Teine lugu on päris „hällü-äälega” (nr. 4 ja 5A), mis on aeglane, meloodiline, kaunilt harmonieruv ning rütmiltki sujuv. Harilikult koosneb nii eeslaulja- kui kooripartii kolmest vahelduva mōõduga ($\frac{6}{8} \frac{5}{8} \frac{6}{8}$) taktist. Lauldi kiige vaevu õõtsudes („sis liigu-us häll pallö”). Nõnda on miljöös, üldises meeoleolus ja samuti muusikas tunduvaid ühisjooni setu kiigelaulude ja vene sōidulaulude, resp. „ällü-äälte” ja „järve-äälte” vahel (vt. I köide). Mõnes paigas liituvad nendega veel „tütreka õdagutsō laulu”. Kõik need kuuluvad setu rahvaloomingu kaunimate palade hulka.

Setu kevadlaulud jätkusid, kuigi teistes vormides ja teist laadi muusikalises teostuses, veel suvistepühil, jaani- ja peetri-päeval, mujal Eestis paistavad selles tsüklis välja küll ainult jaanilaulud (**Bd**). Jaanipäev (24. VI) oli üheks tähtsamaks rahvapühaks, mida peeti silmapaistva pidulikkusega. Selle päevaaga tähistati suvist pööripäeva mitte ainult loodus, vaid ka töökalendris.²² Taimede kasvu- ja õitseaeg oli jõudnud oma haripunkti. Kevadised tööd (maaharimine ja külvamine) olid harilikult lõppenud, oli alanud viljade valmimise periood. Heinatöid alustati endistel aegadel kohati otse jaanipäeval. Samuti märkis jaanipäev omaaegses karjakasvatuses teatavat sööda- ja lüpsi-perioodi vahendumist. Niisugustes tingimustes kordusid jaanipäeva kombestikus ja selle ümber tekkinud uskumustes paljud kevadised teemad, need võeti sel päeval veel kord kokku.

Rahva kujutluses oli jaanipäevaks saabunud aeg, millal pidi

²¹ A. O. Väisänen, Seto lauluääle' ja mänguriista'. Kodotulõ'. Tartu 1924, lk. 38.

²² Kristlikus kalendris peeti seda legendaarse juudi prohveti, messia kuulutaja Ristija Johannese mälestuseks. Tema ristitute hulka kuulunud ka Kristus. Hukatud rahutuste välimiseks Juudamaa valitseja Herodes Antipase poolt.

õitsema ja valmima kõik, mida oli sünnitanud maa. Niisugustest veendumustest annab tunnistust näiteks legend isegi sõnajala õitsemisest jaaniööl. Sõnajalaõis arvati selle leidjale toovat õnne ning varandust. Jaaniööl pidid avanema või üles kerkima ka varanduste peidukohad, raha-augud. Üldse arvati sel ööl kastel ja rohul olevat suur maagiline jõud, seepärast korjati kastet hobuste pesemiseks ja mitmesuguseid ravimtaimi, eriti loomade jaoks nn. jaanirohtu. Loomade ja inimeste päid ehitи pärgadega. Jaanilaupäeva öhtul toodi koju meigusid, noori kaski, millega kaunistati uksi, aknaid ja voodeid. Mõned vanad teated kõnelevad ka „kosjakaskede” toomisest: „Vanal ajal oli komme, et jaaniööl kosilased ringi uitasid ja järgmisel moel [oma pruute] kõnetasid: Igaüks kandis kasekese oma kallima akna alla ning seadis selle sinna püsti. Kui puuke oli järgmisel päeval sisse viidud, oli ta [peigmees] vastu võetud; oli aga puuke ära visatud, siis oli ta oma kosimisega tagasi lükatud.” (H. Wiedemann 2, 146/7 < Urvaste (1873)).

Tähtsaimaks jaaniöö kombeks tuleb lugeda jaanitule tegemist, selle ümber laulmist ja mängimist. Harilikult tehti tuli külakonna ühismaale, kiigeplatsi juurde. Pika ridva otsas süüdati tünd tõrvaste puudega. Mida kaugemale tuli paistis, seda kuulsam oli. Kuid mõnes paigas, esmajooones lõunapoolseis piirkondades, rannikul ja saartel tehti jaanituli ka maha. Nii valmistas Mulgimaal vanema traditsiooni kohaselt iga pere oma jaaniku, toimetas selle ümber mitmesuguseid maagilisi talitusi ja söömaaegu: „Tuli tehti mõne püha koha juure, olgu mis kellegil oli, kas mõni puu, kivi või metsatukk. Sinna tule ümber aeti terve talu kari ja elajatele seoti rauatükid kaela. Siis pandi pada üles ja hakati keetma. Esimene nõutäis viiti kohe püha koha päälle, selle järele võisivad alles inimesed ise süüa. Kui keegi sinna viimata jättis, tuli tal kohe mõni õnnetus. Praegugi on veel tuletegemine moodis, aga muu värk on kadund.” (H III 6, 283/4 (5) < Tarvastu (1889)).

Teiste andmete põhjal võiks seda pilti veel täiendada. Toitudeks olid tavasisesti piimasaadused, nagu sõir, vaarapiim ja või, joogiks õlu — kõik kokku nimetatud kahi. Kari aeti kolm korda ümber tule, kusjuures esiklehmal oli üle veel mingi rätik. Kogu selle toimingu peamõte oli karja kaitsta igasuguse õnnetuse eest, oli selleks siis nõidus, hundid, sigimatus või muud (vt. ka laulu nr. 42). Niisugune jaanituli oli muidugi iga pere intiimne asi, ja siin ei saanud seetõttu olla suuremaid lõbutsemissi. Selle kõrval tehti Mulgimaal ka küla noorsoo ühiseid jaanitulesid, enamasti juba pika ridva otsa, ja nende juures lauldi, tehti „kuutskulli”, joosti „nukku”, otsiti „nõela” jne. (vt. III köidet). Kaunis töetruu pildi annab sellest A. Kitzberg oma „Libahundi” III vaatuses.

Ka Võrumaa künkad ja mäed särasid harilikult paljudest tuledest, mida naabrid käisid vastastikku külastamas. Neile anti

õlut ja sõira. Mõnevõrra tuletab see meelde lätlaste kuulsat „liigopidu”. Tõepoolest on läti liigolauludki mõnevõrra mõju avaldanud lõuna-eesti jaanilauludele, kõige selgemalt küll Hargla ja Rõuge ümbruskonnas (vt. nr. 46—48).

Iseloomulikuks tuleb pidada veel Muhu leedutulesid, oma-päraseid kadakatorne, mida algsest põletati Võlla mõisa ligidal Leedumäel. „Juanibe laupa õhta köiase Leedul. Kõrgema koh'a piale pannase üks puu püsti, kellele üles otsa oksad aljaste lehestega on jäet(ud). Selle ümber tehase kadagatest leedutorn, mis pimedas põlema pannase. Ennemuiste ollid kõik Leedumäel koos köin. Nüid tegavad iga küla poisd oma likki torni ja pidavad leedusid. Einamuarjabe laupa õhta tehasse kua leedusid, aga tornid o oopis pisemad ja — ikka o näha, et see ooletumalt kõik tehase.” (H 11 41, 540/1 < Muhu (1888)). Ümber leedutule tegid tüdrukud ringmänge ja laulsid. Poisd valisid nende seast endile paarilisi.

Omapärane on jaaniõhtu mere ääres, kus harilikult kesksel kohal seisab vana paadi põletamine. Olgu näiteks kirjeldus Kihnu saarelt (mõned jooned, nagu poiste hõiskamine ja „väljategmine” Jaanide poolt, viitavad lätlaste jaaniõhtule): „Jaani-laupäeva öösel tehakse Kihnus külade kaupa mere äärde jaani-tuli, kuhu kogunevad küla noored ja vanad. Põletismaterjaliks on vana paat, mis samal õhtul noorte poiste poolt hulgakesi suure kisaga kohale veetakse. Kummulilükatud paat süüdatakse. Siis katkeb seni kestnud tants ja kogunetakse tule ümber. Poisd õiskavad vahel: „Õissa, jaanvankõr!” (Keegi teadis seletada, et see tähendavat läti keeles: õissa, jaaniõhtu). Mõni jookseb suitsust läbi. Mõni julgem tantsib koguni põleval paadipõhjal. Poiskesed pilluvad kividega paati. Vanemad mehed võtavad viina, mida Jaanid on kohustatud ostma, vähemalt pool toopi iga Jaan. Tants läheb varsti edasi, mis on küll enamasti ainult tüdrukute asi. Sarnane trall kestab hommiku valgeni.” — ERA II 79, 479/81 (3) < Kihnu (1934).

Jaanitulele kogunes harilikult palju rahvast, nii noori kui vanu. Uhine lõbutsemine tõmbas kõiki kaasa ning andis võimaluse igale aega veeta oma huvi kohaselt. Lauldi, naljatati ja mängiti. Ringmängude kõrval harrastati eriti jooksumänge. Omal kohal oli ka jõukatsumine — maadlemine, kivistõstmine, sõrme- ja vägipulgavedu jne. Tants käis torupilli, kandle, viles-pilli või muu mänguriista saatel. Vahelduseks kiiguti. Kuid jaanitulel oli oma maagiline mõtegi. Tulel ja suitsul arvati olevat puhostav mõju, usuti, et need tõrjuvad eemale kõik paha nii inimeselt eneselt kui ka tema pöllult ja karjalt. Tuld tehti eriti neil tähtpäevadel, mis olid inimesele eluliselt tähtsate tööde ja muude ürituste alguses (näit. jüripäeval — põlluharimise ja karjatamise algus), nende kriitilisse järuku jõudmisel ja eriti saagi valmimisel. Seepärast tunneb eesti rahvatraditsioon jüri-

ja jaanitule kõrval veel peetri- ja maarikutuld peetripäeva (29. VI) ja heinamaarjapäeva (2. VII) eelõhtul.

Tõrjemaaagia oli tähtsaks mõtteks ka neil lauludel, mida lauldi jaanitulel või retsiteeriti selle juures mõnd toimingut täites. Nii visati tulle puid ja hagu sõnadega:

Tutrad tulesse,
kasteheinad kaugele,
linad meie põllu peale!

Sama mõtet näitavad ka sajatused jaanitulele mittetulijate kohta (vt. nr. 37—39). Ka muudes jaanilauludes kohtame soove heaks viljakasvuks ja karjaõnneks (vt. nr. 42, 46—48). Teistest motiividest paistavad silma mitmeti varieeritud etteheited „Jaanile”, et ta on tulnud vara, ei lasknud enne heina teha ega rukkeid salve panna (vt. nr. 38), ei tulnud sügisel või koguni toomapäeval, millal oleks saanud õlut teha jne. Eriline koht on ka kosjafantaasiatel. Kõneldakse albi noormehe soovist neiusid püssil püüda (nr. 40), „Jaani” toredast hobusest ja saanist, millega ta sõidab tulele ja neiudele kosja (nr. 41—42). Jaanilaulude traditsioon oli eriti tugev Mulgimaal ja siit edasi põhja suunas Põhja-Viljandimaal ja Järvamaal. Ka Setus olid jaanilaulud väga armastatud ning sisaldasid osalt samu motiive mis mujal, kuid ka kevadlauludele omaseid loodusemeeleolusid, neis kõneldi karjasaatmisest, ühes laulmisest jne.

Tavandilauludena omavad jaanilaulud samu viise kui mardi- ja kadrilaulud, samuti vastla liulaulud. Välislauludena on neil muidugi teatavad omapärasused. Esineb rõhuliste ja lõpphelide pikendamisi, meloodia ülesehitamisel kasutatakse mitmesuguseid hüüdemotiive, eriti refrääni osas, mille tekstiks on harilikult hüüdsõnaline „jaaniku”, Lõuna-Võrumaal lätipärane „liigo”. Üldiselt näitab Mulgimaa traditsioon teatavat levikut ümbruskonnas, ulatudes isegi kohati Järvamaale, kus muidu ei esine refräänilisi tavandilaule (vt. nr. 38 ja 40). Põhja-Eestis liituvad jaanilaulud muusikaliselt vahel ka kiigelaulude traditsiooniga. Olid ju jaanituli ja kiik seal lahutamatud. Setus kasutatakse jaaniõhtul mitmeid viise: „Jaanipäävä puulpühä õdagu lätsi’ noorō’ tulõlō ja lauli’ sääl edimält „pöörä ääle” perrä „Tulgō-ks Jaani no tulõlō”, sis tulō man kulätōdi’ ja lõlötōdi’ („Aja-ks mõtsa lō, aja-ks mõtsa lō-lōō, karäkõnō lō, karäkõnō lō-lōō”), peräst viil, luuda minneh, näio’ ütli’ sõnno „viha ääle” perrä („Nu-us lääme’ vihta viinellä”).”²³ Kokkupuutumised läti liigolauludega (līgodziesmas) on olnud mitmekesised. Tuleb ette otseseid ülekandumisi (vt. nr. 46—47), kuid ka teatavaid segu-

²³ A. O. Väisänen, Seto lauluhääle’ ja mänguriista’, lk. 39—40.

nemisi, viiside tunduvaid edasiarendamisi kohaliku tavandilauude muusika vaimus (vt. nr. 48).

Jaaniõhtu on säilitanud oma rahvapeo funktsiooni ka tänapäeval. Suvise peopäevana selle osa isegi kasvab. Jaanituledel, mida nüüd korraldavad nõukogude kultuurhariduslikud asutised, vahelduvad seltskondlikust initsiativiist tärkavad meelelahutused eeskavaliste koorilaulude, deklamatsioonide, rahvatantsude, sportlike mängude ja muude paladega. Igandlikud uskumused ja kombed on ammu taandunud, säilib, areneb edasi ja täieneb see, mis pakub inimesele meeldivat puhkust ja esteetilist naudingut, valmistab teda ette uueks loominguliseks tööks. See on vana rahvakalendri üldine saatus ning sellisena on tal suur osa rahva kommunistlikus kasvatamises.

1. КАЛЕНДАРНЫЕ ПЕСНИ.

Среди старых эстонских народных песен наиболее разнообразную и богатую в видовом отношении группу образуют так наз. обрядовые песни. Эти песни сопровождали установленные традицией торжественные обряды, связанные с трудовой деятельностью, в частности с датами годового круга, а также с семейными событиями. Зачастую обряды слагались в более или менее длинные циклы, в которых предусматривались определенное действие, действующие лица, стихотворные или прозаические реплики, а иногда и танцевальные движения. Источником этого синкретического творчества являлась реальная жизнь народа, его труд и общественные отношения, которые необходимо было организовать, украсить, на которые нужно было воздействовать. Для оказания такого воздействия в свое время старались привлекать созданные народным воображением мифические силы. Однако неправильно было бы относить это явление в целом к области религиозных верований, хотя в своем первоначальном виде оно и содержало немало мифологических и магических элементов. Большая часть народных обрядов и связанных с ними песен выросла из повседневной жизни и стремлений народа и совершенно ясно указывает на материалистическое познание мира, хотя оно и могло носить вначале совершенно стихийный характер. Вместе с развитием народного опыта ослабевало и мифологическое мышление; одни заклинания и заговоры постепенно исчезли из обихода, другие приняли характер игр и праздничных развлечений. В таком виде некоторые древние обычаи и песни бытуют и в настоящее время. Но в песнях, сопровождающих праздничные обычаи, всегда содержались, хотя бы в зачаточном состоянии, элементы повествования, в них находили отражение переживания и настроения. Следует полагать, что эпические и лирические жанры в большей своей части развились на основе обрядовых песен, с течением времени выделились из них и обрели самостоятельное существование.

Обрядовые песни можно в общих чертах подразделить на две группы: 1) календарные и 2) семейные. Также и большая часть трудовых песен были по своему характеру обрядовыми, из них, например, жатвенные и некоторые другие сезон-

ные песни непосредственно примыкали к группе календарных. Такие обрядовые действия и песни, которыми отмечались, например, начало и конец жатвы, не могли существовать самостоятельно, они сопровождали уборку урожая и были непосредственно и тесно связаны с уборочными работами. Календарные же обряды в узком смысле имели свою самостоятельную форму, и хотя и были направлены на подготовку сбора продуктов труда (будь то в области земледельческих, скотоводческих или домашних работ), но исполнялись не в процессе этих работ, а независимо от них или параллельно с ними. На известных условиях к календарным и семейным песням можно отнести также и такие лирические и эпические праздничные песни, которые хотя и не имеют характера обрядовых, но были определенным образом связаны с сезонными совместными времяпрождениями и с семейными торжествами и велись только в этих случаях. Из таких песен в эстонском народном творчестве можно назвать качельные песни.

В основу эстонского народного календаря легли наблюдения многих поколений над явлениями природы, имеющими важное значение для земледельца, скотовода, рыбака и лесовода. Даты этого календаря были приурочены к трудовой деятельности человека, указывали на ритм явлений природы и труда и на их органическую связь в годовом цикле. Такой календарь создавался в течение весьма длительного периода, и с течением времени в нем происходили различные изменения. Имеются календарные даты тысячелетней давности, сохранившие свое первоначальное значение в сравнительно чистом виде. На других датах сказалось заметное воздействие церковного и позже гражданского календаря, а также влияние летоисчисления соседних народов. Христианские праздники (масленица, пасха, троица и др.) и дни поминования святых [Антонов день (*tõnisepäev*), день Варфоломея (*pärtlipäev*), Лаврентия (*lauritsapäev*), Мартынов день (*mardipäev*)], хотя и привились в народе слились с его датами, но они заметным образом не повлияли на содержание местного календаря и не уменьшили его значения. Если святых и почитали, то лишь постольку, поскольку верили в помощь, которую они могли оказать в реальной жизни.

Времена года по народному календарю не совпадали с периодами солнцеворота. Эстонский крестьянин делил свой год с точки зрения земледельческих работ на две неравные части — на летнюю и зимнюю половины, предельными пунктами которых были Юрьев день (23 апреля) и Михайлов день (29 сентября) или близкие к этим датам отрезки времени. Каждая половина имела свои подразделения и переходы. Среди последних особенно четко была, по-видимому, ограничена осень. Понятие весны отличалось меньшей определенностью. Наиболее существенную роль в народном делении года играли такие циклы, которые основывались на периодах крестьянских работ.

Земледельческие народы северных стран искони считали временем смены года или конец жатвы, или близкое к нему начало зимы, или, первоначально, весь период между ними. Этот же принцип мы находим и в эстонском народном календаре. Древнее эстонское название года *voos* означало и означает местами еще и теперь урожай зерновых, что и следует считать первоначальным значением этого слова. С другой стороны, характерно, что в старину возраст людей и животных определялся в народе по зимам. Можно предположить, что новогодье и у древних эстонцев растягивалось на более длительный период в соответствии с фактическим состоянием погоды и работ. Хотя старый хозяйственный год заканчивался одновременно с окончанием полевых работ, около Михайлова дня, новый год все же начинался не сразу, а через несколько недель, когда оставалось позади ненастное и темное промежуточное время, т. е. осень в прямом смысле слова. Начало зимы считали обычно с Мартынова дня (10 ноября). Этот период времени между концом старого и началом нового хозяйственного года был частично или полностью посвящен поминовению душ умерших (*hingede aeg*). Существовало верование, что умершие посещают в эти дни своих близких в их жилищах. Их принимали как гостей, ставили для них в определенных местах пищу, по большей части кашу. В этот период батрачки и вообще девушки имели право работать в известные дни для себя и принимать участие в коллективных развлечениях. Такое значение имели «*jaguehtud*» на северном побережье, «*kildsannad*» и «*ehasaunad*» в Тартумаа, «*ülatistumised*» на островах, «*subrikud*» в Причудье и другие собрания¹, которые обычно проводились между Михайловым и Мартыновым днем, иногда недели за две до Мартынова дня или после него, а также и перед рождеством, когда ему была придана функция праздника, связанного со сменой года. В это время и другие деревенские жители участвовали в совместном провождении вечеров за беседой, загадыванием загадок и другими скромными развлечениями. В Мульгимаа еще в начале XX века батракам в это переходное осеннее время представлялась возможность заниматься обработкой льна для себя.

Становление зимы отмечается многими народными приметами, связанными большей частью с ноябрьскими и декабрьскими датами, например: *Mart matab*, *Kadri katab*, *Andres arutab*, *Nigulas needib* (Мартын хоронит, Катерина покрывает, Андрей обдумывает, Никола заклёпывает) — в отношении снегопада, или: *Simeon tulõ tege sill ja Niklus tulõ neet kinni* (придет Симеон — построит мост, придет Никола — заклепает (мост)) — относительно промерзания земли и воды. С Мартынова дня можно было понемногу приступать к зимним работам. Около Катеринина дня производили осеннюю стрижку овец. Так, с точки зрения разви-

¹ См. Эстонские народные песни с мелодиями, III, Таллин, 1958.

тия земледельческих работ и природы, становится совершенно понятным возникновение и формирование таких популярных в Эстонии народных праздников, как Мартынов день (10 ноября) и Катеринин день (25 ноября). Поскольку эти праздники отмечали начало зимы и вместе с тем начало нового хозяйственного года, то в обрядах, приуроченных к этим дням, было много общего, но имелись также и различия, на возникновение и сущность которых образно указывает народная пословица: Мартын заботится о земле, Катерина — о скоте.

Из наиболее характерных для указанных двух дат обрядов следует отметить обход ряжеными в канун этих праздников соседних дворов или всей общины с поздравительными песнями. Ряженые под Мартынов день (*mardid* или *mardisandid*) были обычно молодые парни, одетые в вывернутые мехом наружу шубы и в различное старое тряпье. Вожаком и «церемониймейстером» был так наз. «отец». В некоторых местностях, особенно в западных районах материковой части страны, ряженые представляли собой целую семью. В ее состав входила также «мать» или «молодуха» с веретеном, остальные были «сыновьями» или «детьми». В канун Катеринина дня ряжеными ходили по большей части молодые девушки, разодетые, в белых платьях, даже в шляпах с вуалью. Во главе их была так наз. «мать», иногда и с «младенцем» на руках, которому нужно было давать деньги «на зубок».

У ряженых в канун Мартынова и в канун Катеринина дня были свои особые песни (Аа и б), довольно все же сходные по содержанию и по форме. Прежде всего, пели на улице, под окном, восхваляли хозяев, жаловались на мороз и просили впустить в избу. Получив разрешение, в случае Мартынова дня, в комнату впереди всех входил «отец», вынимал из висевшей через плечо котомки зерна и разбрасывал их по полу, призывая благословение на хозяев. Затем ряженые танцевали, выпрашивали подаяние, и когда его, наконец, получали, то благодарили в песне всех членов семьи, желая каждому из них благополучия. На Катеринин день хозяевам желали обильного приплода скота в наступавшем году, а на Мартынов день — богатого урожая. Хозяева одаривали ряженых в Мартынов день обычно снедью (мясом, хлебом, колбасой), а в Катеринин день в основном шерстью и льном. После обхода всех дворов деревни собирались в какой-нибудь усадьбе, делили подаренное или устраивали тут же пиршество (в западной Эстонии — «свадьбу ряженых» — *mardipult*), на котором все вместе пили и ели.

Хождение ряженых в канун Мартынова и Катеринина дня было весьма популярным обычаем, который бытует и в настоящее время, но все же эта традиция не носила повсеместно вполне одинакового характера. Так, на о. Сааремаа и местами на западе материковой части страны ряженые обходили дворы без песен или просто произносили за дверью стихи, требуя впустить

их в избу. При этом они должны были в основном выпытать, усердно ли трудились члены семьи и прилежно ли дети учились читать. Молодые парни и особенно девушки должны были показать свои работы, которые были ими изготовлены уже этой осенью. К кануну Мартынова дня девушки должны были на- прясть столько пряжи, чтобы ее можно было повязать вокруг шеи ряженому («колбасу на шею ряженому»). Центральное место занимала проверка чтения детей. Обычно ряженым показывали действительные знания, но иногда детьми читались и сатирические стихотворения или пародии.

В Катеринин день в западных районах ряженые часто приходили по одиночке, с розгами в руках, пожелать хозяевам здоровья. Перебирали всех членов семьи, ударяя каждого розгой и приговаривая: «Здоровья, здоровья, здоровья!» Иногда ряженые маскировались под гуся, который пугал детей и пытался их ущипнуть. Чтобы гусь не причинил детям зла, матери должны были его одаривать. Вообще эти своеобразные черты западных районов относятся в большей своей части, по-видимому, к новым явлениям и, возможно, раньше были приурочены к святым. В северо-восточной Эстонии наряду с ряжением в канун Катеринина дня или вместо него встречается также (очевидно, более ранний) обычай хождения молодых людей, ряженых баранами (*täägimaskäimine*), и угождения их в хлеве. Этот обычай имеет много общего с обрядами, бытующими в Катеринин день у восточных финнов и ижорцев («*Kaisan kahjaiset*»).

Итак, мы видим, что в старое время обычаи, приуроченные к Мартынову и Катеринину дню, отличались разнообразием, имели различное значение и своеобразные черты. Обычай ходить ряжеными и выпрашивать подарки возник, по-видимому, в центральных районах, но позже распространился по всей стране. С другой стороны, такой обход ряжеными дворов связан в некоторых местностях с другими датами, которые имели функцию смены либо года, либо времен года.

Обычай хождения ряженых по дворам на святах быловал прежде всего в Мульгимаа и на западе материковой части Эстонии, а также на островах, в меньшей мере на северном побережье и в Сетумаа, т. е. в разных местах периферии, и поэтому опирался, по-видимому, на различные внешние заимствования. В Мульгимаа и несколько далее отсюда по направлению к центральной части страны хождение ряженых по дворам на рождестве сопровождалось примерно такими же обычаями и песнями, что и в канун Мартынова и Катеринина дня². Но встречаются также

² Бытовавший в Мульгимаа обычай обхода ряжеными дворов на рождестве непосредственно примыкает к очень похожим на него и популярным латышским и литовским обычаям (*ķekatās*) и через их посредство — к традиции колядования русского и других восточноевропейских народов. Латышские парни и девушки ходили ряжеными по деревне с поздравительными песнями и собирали подарки обычно на рождество или на масленице, пред-

и песни более специального характера (Ас), даже легенда об Иисусе или о Марии (ср. № 22). В старых песнях представлено сравнительно мало легенд, восходящих ко времени католицизма. Больше таких песен сохранилось в Сетумаа. По своей идейной направленности они явно антиклерикальны и антифеодальны.

«Рождественские и новогодние козлы» (*jõulu- ja nääriskud*), а также «рождественские и новогодние парни» (*jõulu- ja nääripoisid*) в западной Эстонии пели сравнительно мало обрядовых песен, хотя эти обычай, особенно на островах, относятся к сравнительно древним явлениям, несомненно более древним, чем обычайходить ряжеными в канун Мартынова и Катеринина дня в той же местности. Пение песен на рождество было все же весьма распространенным обычаем. К рождеству возвращалось домой многочисленное мужское население острова, проводившее летом время на кораблях или на «большой земле» в поисках работы. Коллективный образ жизни сельского общества и тесное общение между собой создавали благоприятную почву для совместного препровождения времени, пробования молодого пива и бесед о всем виденном на белом свете. Там, где имелись «мастера песни», существовал обычай сочинять к празднику рождества какуюнибудь новую песню, которую распевали парни, разгуливая по деревне. Сюжет песни черпался из различных событий деревенской жизни, а также из впечатлений летних странствований. Из старых песен для праздника рождества больше всего подходили песня барщинника, батрацкая песня, мужская любовная песня, песня похвальбы за кружкой пива, юмористические и сатирические песни. К обрядовым песням можно в известной мере отнести лишь некоторые приветствия и поздравления с аллитерациями и зачатками параллелизма, имеющие обычно прозаическую форму.

В песнях, связанных с Мартыновым и Катерининым днем, а также в рождественских песнях представлены различные музыкальные стили. Наиболее древние мелодии носили, несомненно, речитативный характер, в диапазоне кварты или терции, без особого расцвечивания и были мало разнообразны в ритмическом отношении. Такие мелодии вырастали непосредственно из декламации. Для мелодий, распространенных в южноэстонской диалектной области и несколько вширь от нее, характерны восклицательные припевы. Каждый стих заканчивался однократным или двукратным припевом *marti*, *katri*, *kadriko*, *rühi* или иными подобными восклицаниями (см. № 9, 11, 12, также вариант б), 18—22; в последней диапазон мелодии расширяется до сексты, чтобы еще больше усилить восклицание). Эта же форма была характерна здесь и для новых мелодий, уже явно напевного характера (см. № 10, 12 вариант а, 13, 14), из которых отдельные

ставляя цыган, евреев, поводыря с медведем, скоморохов и т. д. Помимо людей, они изображали с помощью маски и другого реквизита также зверей (медведя, козла, журавля) и даже мифологические существа.

заимствованы из репертуара латышских песен «лиго» (см. № 10). В большинстве это были мелодии песен, которые пелись в канун Мартынова и Катеринина дня, и мелодии эти не использовались при исполнении песен других видов.

Такие же отношения мы видим и в северных районах, хотя здесь в музыкальном выражении наблюдаются большие различия между отдельными местностями, иногда между отдельными частями песенного цикла или даже между мелодиями песен, связанных с обеими датами. Древнейшим песенным пластом и здесь следует считать речитатив, состоящий из однотишиний или двустиший, с выдерживаемым конечным звуком стиха (см. № 1, 15, 16). Последняя черта иногда встречается в напевах с более широко развитой мелодией (напр. № 2). Трудно провести четкую грань между речитативами с двустишиями без выдерживаемого конечного звука (например, № 3 ВС и № 4) и песнями мелодического склада той же формы (№ 5, 6, 17). Последние особенно характерны для Ярвамаа, западной части Вирумаа и северной части Вильяндимаа, где в мелодиях трудовых и обрядовых песен наблюдается тенденция развития в сторону лирической песни. В некоторых местностях западной Эстонии среди песен, исполняемых в Мартынов день, видное место занимают мужские напевы (№ 7, 8), бравурный характер которых обусловлен выдерживанием акцентированных тонов, иногда даже повышением их, вообще более резким акцентированием и широкими скачками мелодии. В песнях, связанных с Катерининым днем, такой стиль встречается реже. Для них характерна более мелодическая основа, иногда даже минорность.

Иногда в песне можно наблюдать наличие нескольких мелодий, соответственно различным частям песенного цикла (см. № 3). Различия имеются как в музыкальном стиле, так и в характере исполнения, например в темпе. Естественно петь под окном более медленно и более просительным тоном, чем в комнате, приветствуя хозяев, когда темп должен быть более быстрым и напев речитативным. Для ритуального разбрасывания зерен был безусловно необходим более торжественный тон (если вообще при этом пели). Пляска ряженых в Мартынов день представляла собой какой-то скачкообразный танец в такте 3/4, мелодии которого напоминают старинный эстонский вальс (*labajalavalss*) или польку-мазурку, (*viruvalss*, вируский вальс). Песенных танцевальных мелодий установлено больше всего в западной Эстонии, а также на побережье Финского залива.

Песни, связанные с Мартыновым и Катерининым днем и с рождеством, исполнялись коллективно, но многочисленные наблюдения последних десятилетий, а также воспоминания старых людей в большинстве своем не указывают на чередование запевалы и хора. Во всяком случае, это не всегда требовалось. Часто при исполнении песни стих повторялся, но обычно всеми вместе. Конечно, ряженые должны были при этом следить за ведущим,

который, со своей стороны, вел за собою хор посредством более громкого пения или другими способами. Песни были большей частью всем знакомы, их очередность известна, вообще весь церемониал проводился в сравнительно быстром темпе, благодаря чему не было необходимости ни в запевале, ни в повторении спетого запевалой стиха.

Начинавшийся на святках средне-зимний период работ заканчивался в феврале. В этом случае наиболее важное место при надлежало в эстонском народном календаре мясопусту (*vastlapäev* или *lihaheide*). По церковному обычаю на следующий день начинался великий пост, который длился 7 недель, до пасхи. В зависимости от срока последней, мясопуст мог передвигаться в широких пределах (с 10 февраля по 9 марта). Постоянным был только день недели, именно вторник.

Хотя к мясопусту и были приурочены обряды и верования, имевшие различное значение и возникшие в различные периоды, близкое знакомство с ними показывает, что эта дата связана прежде всего с работами, выполнямыми женщинами. Почти всё, что в этот день делается или остается несделанным, касается женского труда и соответствующего сырья (лен, конопля, шерсть), затем скотоводства и огородничества (горох, бобы), которые относились также к области женской деятельности. Что касается отдельных работ, то существовало правило, согласно которому к мясопусту должно было заканчиваться прядение пряжи (если этой датой не являлось уже сретенье — *küünlapäev*, 2 февраля). С удлинением дня начинались ткацкие работы, для выполнения которых требовалось больше света. К Юрьеву дню нужно было закончить и тканье, а холст выбелить на снегу. Понятно поэтому, что с мясопустом полностью заканчивались коллективные работы по вечерам. Этот день считался также концом лесных и обозных работ.

Приуроченные к мясопусту обряды наиболее часто связаны с льноводством. На это уже указывает предъявляемое требование к женщинам, чтобы они в этот день тщательно причесывали волосы — тогда лен вырастет высоким и белым. Позднее этот обычай имел целью содействовать росту волос. Еще больше удачи в выращивании льна должно было принести катанье по льду и с гор (*liugulaskmine*) вечером в мясопуст. Катались на салазках, на санях, кто на чем мог. В некоторых местах из кострики устраивались костры и катались даже через огонь. Катанье на лошадях также называлось *liugulaskmine*. Катанье сопровождалось повсюду возгласами магического значения: «*Linaliugu, pikka kiudu*», в которых высказывалось пожелание, чтобы волокно льна было бы таким же длинным, как след от полозьев саней. Повсеместно были распространены также короткие песенки (Ad № 23—29), в которых получали дальнейшее развитие те же пожелания, а иногда добавлялись и порицания в адрес тех, кто не участвовал в катанье. В некоторых

песнях заклинался также лен помещика и попа. Такие мотивы объединялись иногда в циклы, в результате чего складывались довольно длинные песни.

Песни, которые пелись во время катанья, не имели самостоятельных мелодий. Использовались общие напевы обрядовых и игровых песен, а также песен, исполнявшихся при работе под открытым небом. Поэтому эти песни пелись в северной Эстонии с долго выдерживаемыми окончаниями стихов, а в Южной Эстонии — с припевом *liuge-lauge*. В районе, расположенном к западу от Пярну, мясопустные песни исполнялись с припевом *kaske*. В узкой области юго-восточной Эстонии (в Харгла, Каула, отчасти также в Урвасте и Рыуге) катанье было распространено не в мясопуст, а на рождестве. Вернее, этот обычай слился с рождественскими играми (игра в лошадь, игра в город и др.), и поэтому при катанье использовались мелодии рождественских игровых песен и характерный для них припев (*ol'lule*, *õl'lule* и т. д.).

Некоторые из мясопустных обычаем имели более узкое распространение, вследствие чего в песенном творчестве встречаются и некоторые местные особенности. В конце XVII века, а в известной мере и позже на о. Сааремаа и на западе материковой части страны существовал своеобразный обычай изготовления чучела (*metsik*). Во время «игрищ» мастерили куклу из соломы, которую в сопровождении наигрышней музыкальных инструментов и танцевальных движений вывозили, большей частью в день мясопуста, на свой выгон или в чужую деревню. В соответствии с этим было и значение процедуры: «*metsik*» должен был в течение лета либо оберегать скот, либо отводить от своей деревни все несчастья. В ближайшей окрестности Лихула старожилы и сейчас помнят подобный старинный обычай, когда чучело, сделанное из соломы и тряпья, так наз. *kada*, выносили на землю чужого «барина». Изгонявшие *kada* ходили за ним с пением и били его палками. Песня была короткой, в ней упоминались названия тех мест, куда изгоняли *kada*. Из песен, исполнявшихся под открытым небом, следует назвать еще песню рыбаков полуострова Сырве о ловле трески (встречается и у ливов в традиции весенних праздников). То здесь, то там упоминается также о песнях плетельщ подвязок и ряженых на мясопуст. Но мелодии всех этих песен до сих пор еще не известны.

Значительным своеобразием отличалось празднование масленицы или масленичной недели у сету. Она начиналась за 8 недель до пасхи и длилась целую неделю. Обычай в значительной мере заимствован у русских и явно содержит церемонии проводов зимы. Последний день масленицы, воскресенье, спрашивали особенно торжественно, устраивали где-нибудь на горке или на улице «гулянье» и пели песни. Катанье с гор встречалось при этом реже. Песни проводов масленицы (№ 31 и 32), помимо оригинальных мотивов, содержат также много общееэстон-

ских черт. Известную промежуточную ступень образуют песни населения Лутси, певшиеся при катанье (№ 29), в которых говорится не только о льне, но и о неизвестном будущем (так заканчиваются многие праздничные песни и в юго-восточной Эстонии). Сетуские «*täe-ääled*» (певшиеся на «горке») в музыкальном отношении хотя и относятся к группе песен, исполнявшихся на «гулянье», но по своему содержанию в значительной мере носят элегический характер.

К числу масленичных развлечений относится также «гулянье» на лошадях (*hobõsõga kul'atamine*) — увеселительная поездка по деревне, к корчме и в другие деревни. В таких случаях пели праздничные песни быстрого темпа, восхваляя лошадь и поездку. Напевы (*ääled*) подбирали также из числа праздничных мелодий (см. № 30). У корчмы устраивали игры, девушки водили хороводы (круговой бег, хвостовый танец) ³.

Из других дней масленичной недели в Сетумаа важное значение имел ещё четверг. Во многих деревнях в этот деньправляли так наз. бабий праздник. В некоторых местностях этот праздник был приурочен к какой-нибудь другой дате, например к среде средней недели великого поста ⁴. В празднике принимали участие замужние женщины одной деревни, причем ранее это было обязательным для всех женщин. Праздникправлялся каждый год в разных семьях. В последнее время собирались где-нибудь в просторной избе, по возможности у вдовы или у бездетной женщины, чтобы избежать соприкосновения с мужчинами и детьми. Выполнялись различные обряды, имевшие целью повысить плодовитость, обряды «посвящения» молодух и др. Обряды эти были тайными. Мужчин, которые в этот день попадались на встречу празднующим женщинам, задерживали, всячески их высмеивали, и они должны были обычно откупаться деньгами. При подготовке к празднику ходили по деревне собирать деньги, причем украшали себя комическими атрибутами и выкидывали различные шутки. На празднике танцевали, пели песни, катались на лошадях в соседние деревни. В соответствии с обстановкой и песни были различными, но по своему содержанию и музыкальному выражению многим не отличались от обычных праздничных, танцевальных песен и песен, исполнявшихся на «гулянье».

*

В старом народном календаре эстонцев видное место принадлежало парным датам: Юрьеву дню (23 апреля) и Михайлову дню (29 сентября). С каждым из этих дней уже с феодальных

³ См. в III томе соответствующие игровые песни.

⁴ У русских, проживающих в окрестных деревнях, и у смешанного населения Алутагузе «бабий праздник» обычноправлялся в Юрьев день. Некоторые элементы этого праздника входили и в праздник троицы (см. в III томе «*kergotamine*»).

времен были связаны различные правовые отношения: это были дни уплаты податей, а также перемены места жительства и работы. Нанимаемые на лето батраки и пастухи начинали работу с Юрьева дня, а заканчивали в Михайлов день. В Юрьев день покидал свой хутор крестьянин, которому было отказано в продлении аренды. Начинался также новый трудовой год для барщинника на помещичьих полях. Вообще в народном календаре Юрьев и Михайлов день являлись предельными датами летнего периода сельскохозяйственных работ («Юрьев день начинает лето, Михайлов день — зиму») — и эту функцию указанных дат следует считать весьма древним явлением.

Лето в народном календаре, в свою очередь, делилось на три периода. Первый — весенний и ранне-летний — длился до Иванова дня (24 июня), иной раз даже до Петрова дня (29 июня), и в общих чертах совпадал с установившимся с незапамятных времен 10-недельным периодом сева (15 апр.—23 июня). Второй, средне-летний период приходился на сенокосную пору. Он заканчивался обычно Яковлевым днем (25 июля). Последний период лета совпадал с жатвенными работами и севом озимых. К этому периоду относится богатый репертуар жатвенных песен. Весна и лето были тем временем, когда молодежь чаще всего собиралась под открытым небом, временем развлечений и пения песен. Собирались главным образом у качелей, обычно по воскресеньям, но иногда и по вечерам в будни и в первую очередь по праздникам (на пасхе, троице, в Иванов день). В этих обрядах можно отметить весьма значительные местные различия.

В южной Эстонии период качанья на качелях был весьма кратковременным, продолжался, в сущности, лишь два дня во время пасхи, или, как ее иначе называли, весеннего праздника, но иногда и целую неделю, следующую за пасхой. Таким образом, обычай качанья на качелях был связан с церковным праздником, дата которого передвигается в пределах нескольких недель, падая большей частью на довольно раннее время, и наступает иногда даже за месяц до Юрьева дня. Это объясняется тем, что календарные обряды в южной Эстонии развивались в тесной связи с календарем славянских и балтийских народов. Народные традиции, связанные с праздником пасхи, можно считать древними главным образом на территории распространения южноэстонского диалекта. В других местах данные, относящиеся к прошлому веку, указывают на то, что в этот праздник, точно так же, как и в троицу, «не существовало никаких традиций и обычаев» или «они не имели никакого значения». Обычай крашенья яиц на пасху стал известен лишь значительно позже, местами на рубеже XIX и XX вв.

Цикл весенних праздников начинался «вербным днем» (*urveräiv* — за неделю до пасхи). Из обрядов, связанных с «вербным днем», в южной и северо-восточной Эстонии хорошо известен обычай хождения с вербой, когда ударяли вербой, желая

при этом благополучия, причем эти пожелания высказывались часто в форме песни. Характер речитатива и даже мелодии этих песен (если они вообще пелись) сейчас неизвестны. Очень своеобразный характер имело качанье в «вербный день», так наз. *tsõõtamine*, которое в юго-восточной Эстонии было довольно широко распространено. На забор клали доску или жердь. Один из качающихся садился верхом на один конец, другой — на противоположный конец доски.⁵ Поочередно перевешивали друг друга и взлетали вверх. Если качались, сидя на доске, то на каждом конце помещалось по паре качающихся. При этом пели своеобразную песню, каждый стих которой в середине и в конце сопровождался припевом *tsõõ-tsõõ*. Обычно при этом каждый из поющих или пары произносили поочередно один стих. Петь помогали и присутствующие, ожидавшие своей очереди, особенно тогда, когда на доске сидели только два человека. Мелодии этих песен (**Ва**) напоминают наиболее простые игровые, пастушеские и детские песни. Такт уверенный, каждая метрическая единица состоит из одного слога, повторяются короткие ритмические фигуры (например, и т. д.), темп сравнительно медленный.

В южной Эстонии во время праздника пасхи (*lihavõtted*) развлекались на площадке у качелей (*häll*), качались и катали яйца. Качанье занимало здесь настолько важное место среди пасхальных обычаем, что этот праздник местами даже назывался «праздником качелей». Все, как молодежь, так и пожилые люди, должны были непременно принимать участие в этом развлечении. Полагали, что это обеспечивает здоровье на все лето и способствует хорошему урожаю льна.

В северной Эстонии большие качели (*kiik*) приводили в порядок или устраивали обычно к троице (*nelipühi*, или *suvised* — спустя 7 недель после пасхи) и качаться ходили по вечерам и по воскресеньям вплоть до Иванова дня, а иногда даже и еще позже, насколько это позволяла горячая рабочая пора. Хотя в традициях каждой из этих двух крупных областей и имеются различия, но им присущ ряд существенных общих черт, что позволяет рассматривать их совместно.

⁵ В других местностях качанье на доске относилось к обычным развлечениям пастухов и вообще детей. Своебразной формой этого обычая является так наз. прыганье на доске, распространенное в северной Эстонии среди молодых парней и девушек. Этот способ качанья применялся чаще всего ранней весной (в Вирумаа особенно на пасхе), когда еще не были установлены большие качели, но также и в более позднее время. Для прыганья употреблялась крепкая доска длиной в 2—3 сажени, середина которой опиралась на круглый чурбан. Прыгающие становились на противоположных концах доски. Когда один из них опускал свой конец вниз, то другой взлетал вверх. Таким образом, прыгая, качали друг друга. Нет сведений о том, чтобы такое качанье на доске сопровождалось какими-нибудь особыми песнями.

Качели устраивались в тех местах, где обычно собиралась молодежь, где-либо на общественной земле деревни, на выгоне, пастбище, вблизи рощи или на холме. Предпочтение оказывали живописной местности, откуда открывался широкий вид на всю окрестность. Рядом с качелями устраивалась площадка для танцев и оставлялось место для костров Ивановой ночи. В более позднее время танцевальную площадку в отдельных местностях делали в виде настила из досок, а вокруг площадки ставили скамейки. Качели устанавливались также и у корчмы. Мастера, строившие качели, пользовались почетом и им девушки приносили в виде вознаграждения подвязки, пояса, перчатки, кисеты для табака, а также яйца, сыр и пр. Особенно это входило в обязанность тех, кто качались первыми или вообще в первый раз.

В старину устраивались качели двух основных типов. В северной и западной Эстонии они делались прочными и при хорошем уходе стояли годами. Качели помещались между двумя столбами, которые большей частью укреплялись подпорками. Между верхними концами столбов устанавливался подвижной вал. Большие качели состояли обычно из двух досок, соединенных перекладинами и прикрепленными к валу с помощью 4—8 жердей. На таких качелях можно было не только качаться обычным способом, но и «перелетать через вал». Последним способом качались более смелые парни, хотя чаще они проделывали это на небольших качелях, с одной доской. В южной Эстонии качели устраивались менее прочными и обычно с неподвижным валом. Здесь они устанавливались по возможности между двумя деревьями, вал прикреплялся к их сучьям или же, если не было подходящих деревьев, то вместо них использовались более прочные вешала. Доска качелей соединялась с валом при помощи березовых жердей. К каждому из концов доски прикреплялось по две жерди, верхушки противоположных пар закручивались в виде петли вокруг вала. Реже и, по-видимому, преимущественно детские качели строили с поперечной доской, которую прикрепляли с помощью только двух жердей. Описанные качели встречаются и в настоящее время. Вернее, в некоторых районах северной и западной Эстонии (например, на о. Сааремаа) в советское время ими стали пользоваться значительно чаще. Местами встречаются вращающиеся качели более сложной конструкции. Они относятся к сравнительно недавнему времени. В разных местах их стали строить начиная с конца прошлого века по образцу каруселей, виденных на ярмарках и, возможно, в поместьевых усадьбах.

Качанье на качелях служило развлечением главным образом для молодежи. Но во время праздников к качелям сходилось и много другого народа. Качались в основном девушки. Задача парней состояла в том, чтобы раскачивать качели, стоя на земле или на доске. Иногда качались и парни, состязаясь между собой, кому удастся выше взлететь на доске. Показателем ловкости и смелости считался перелет через вал.

В развлечениях на площадке у качелей участвовали и музыканты. В старину танцы молодежи сопровождались иногда игрой на волынке, но еще чаще звучали здесь различного рода свирели из ивой коры, стеблей дудника и молодых побегов сосны, дудки, рожки. С конца XIX века стала доминировать гармонь. При качанье важную роль играло пение. Без песни вообще не качались. Пели одним хором, иногда же, особенно в северной Эстонии, двумя хорами поочередно, один на одной, другой на другой доске, каждый со своим запевалой. Иногда в пении участвовали и пожилые люди. В Сетумаа запевалами были отдельные пожилые женщины (*lauluitä*), которые получали за это подарки. Таким образом, площадка у качелей была тем местом, где учили и учились петь, где песня передавалась от старого поколения к молодому.

На качелях исполнялись различные песни. К этому случаю особенно подходили длинные песни повествовательного характера, в которых шла речь о жизни девушек, об их стремлениях, о сватовстве, событиях семейной жизни, также о пении и вообще о развлечениях. Содержание иной баллады начинало развиваться в зависимости от событий на качелях или в то время, когда шли к качелям. Но имелись также и специальные качельные песни (**Вв и с**), — богатая по мотивам и весьма четко ограниченная группа песен. Эти песни были непосредственно связаны с качелями и с качаньем и не годились для того, чтобы их петь где-либо в другом месте.

В соответствии с различными календарными сроками качанья и связанными с ним обычаями в традициях качельных песен наблюдаются некоторые местные особенности. Наибольшее развитие качельные песни получили в древних песенных центрах северной Эстонии (Ярвамаа, западная часть Вирумаа, северо-восток Харьюмаа), где, наряду с жатвенными песнями, они образуют одну из наиболее значительных групп старых народных песен. Также и в восточной части о. Сааремаа и на о. Муху имеется богатый репертуар качельных песен. В южной Эстонии сравнительно богата качельными песнями Мульгимаа. В других же областях репертуар этих песен был сравнительно беден или вовсе отсутствовал (например, на больших территориях восточной Эстонии, на о. Хийумаа, в западных районах о. Сааремаа, в материковой части северо-западной Эстонии и т. д.). В своих основных чертах тематика качельных песен была повсюду сходной, независимо от того, исполнялись ли они в более ранние или в более поздние календарные сроки. Эти песни содержали приглашение на качели, в них шла речь о подарках строителям качелей и раскачивающим, восхвалялось или порицалось местоположение качелей, расхваливались качели, сделанные «своим братом» и порицались качели, сделанные «чужаком», парни предостерегались от «недоброго» качанья, не оставались без похвалы и пригожие девушки, качающиеся на качелях, и их украшения. В этих песнях сказыва-

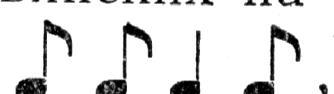
ной части Ярвамаа, в большей части северо-восточной Харьюмаа, а также в Вирумаа, и, таким образом, относится скорее всего к характерным явлениям северо-восточной Эстонии. Более простые и, по всей вероятности, более древние ритмические формы (обычно) , иногда также с форшлагами () или . — см. № 28, 29, 33 и 35) встречались при этом в более восточных областях, особенно в Алутагузе, в репертуаре как качельных, так и повествовательных песен. Также и в мелодическом отношении напевы этой области отличались весьма узким диапазоном, часто только в пределах терции. Песни с таким ритмом были распространены также и в Занаровье, в Ингерманландии и Карелии⁶. По всей вероятности, у этих мелодий еще отсутствовало последовательное согласование музыкального ритма с ритмом движения качелей. Движение качелей происходило большей частью значительно медленнее. Но уже в западной части Вирумаа, в Ярвамаа и в северо-восточной части Харьюмаа, на основе этого типа мелодии сложились специальные качельные напевы (*kiigetoon*), которые по своему ритму, а также мелодике и агогике были уже полностью согласованы с фазами движения

качелей (обычно) — № 12, 13, 15, 20, 24,

26, 31). Стих песни распределялся между четырьмя полупериодами качанья. Каждая такая часть (стопа стиха и тakt) состояла из короткого и энергичного размаха (') и певшегося громко длительного взлета (-), который заканчивался кратковременным стиханием и спуском голоса (˘), когда качельная доска взлетала наиболее высоко, для того чтобы подготовиться к новому размаху. В случае надобности период взлета качельной доски мог быть еще удлинен (№ 16 и 32). Для согласования слов и мелодии приходилось пользоваться лигатурами, неизбежно было также скандирование текста и перенос акцентирования, если оно не совпадало с акцентированием движения качелей. Такие специальные мелодии качельных песен были уместны в том случае, когда пелось о том, как приятно качаться, о высоком качанье, о прелестной девушке, которая видит далеко и сама видна издалека, когда высмеивали мастеров, построивших качели, и качающихся на качелях или же восхваляли их, как и тех, кто хорошо раскачивает качели. Эти мелодии не подходили в тех случаях, когда просили кого-нибудь сойти с качелей, чтобы подоить коров, или выражали боязнь упасть с качелей, а также в тех случаях, когда в песне преобладали лирические настроения. На качелях пели также и при медленном их раска-

⁶ Этот основной ритм () характерен также и для русских весенних песен, особенно для закликов и в некоторой мере также для повествовательных песен.

чивании, пели и сидя у качелей. Поэтому, наряду с качельными напевами, нередко использовались и так наз. женские, пастушеские, жатвенные, игровые и даже мужские напевы (см. № 17, 34). В юго-западной Эстонии качельные песни исполнялись также на мотив песен с припевом *kaske*, возникших в более позднее время, как пелись и различные другие песни, исполнявшиеся под открытым небом. В этих мелодиях отсутствовала таким образом специфика, присущая именно качельным песням.

Южноэстонские качельные песни в отношении музыкальной формы не отличались от жатвенных, календарных и свадебных песен. Для них также был характерен речитативный склад и припевы. В Мульгимаа и на прилегающих территориях был распространен припев — зов *kiigele* (на качели!), который впоследствии проник даже в Причудье; на юго-востоке же бытовал мало понятный для современных певцов и слушателей восклицательный припев *häde ää kägo* и его различные варианты. По мелодическому движению, ритмике и манере исполнения здешние качельные песни, пожалуй, больше всего сходны с жатвенными, но они значительно более эмоциональны, что подчеркивается разнообразным чередованием ритма, выдерживанием отдельных звуков и более быстрым пением других, восходящими движениями в мелодии и необычными ударениями. Такая манера пения особенно бросается в глаза в юго-восточных приходах, у сету и у населения древних языковых островков, при так наз. *kägotamine* (№ 3, 6, 11). В некоторых интонациях и ритмических фигурах можно при этом обнаружить явное сходство с белорусскими весенними песнями — веснянками. Последние напоминает прежде всего каданс восклицательного характера, переходящий от основного тона к терции. На соприкосновения с веснянками славянских народов указывают также некоторые ритмы, например , большей частью во втором такте.

В Сетумаа бытовало несколько мелодий качельных песен. «Когда качели были готовы, группа девушек начинала петь на мотив *«hällü-ää»* и качели в это время еще только приходили в движение. Другой манерой исполнения качельных песен было *kägotamine* (с припевом *häde kägo*), хотя слова при этом были те же, что и в первом случае». *Kägotamine* в настоящее время встречается очень редко, но можно еще услышать безприпевные *«hällü-ääled»*. Последние относятся в сущности к большой группе праздничных мелодий. Так, образец 5В представляет собой обычный так наз. *«pikk ääl»* (долгий напев), который использовался в праздничных песнях и в песнях, певшихся на «гулянье». При качанье на качелях они вошли в употребление сравнительно поздно. Ритм их — уверенный и как бы рубящий, мелодия не отличается гибкостью; в целом она имеет мало специфических черт, характерных для качанья на качелях. Иначе обстоит дело с настоящими *«hällü-ääled»* (№ 4 и 5А), которые отличаются

медленным движением, мелодичностью и плавностью ритма. Обычно партия как запевалы, так и хора состоит из трех тактов с периодически переменным размером $\frac{6}{8} \frac{5}{8} \frac{6}{8}$). Эти песни пелись при весьма медленном покачивании качелей. Таким образом, в общем настроении, а также в музыке сетуских качельных песен и песен, исполнявшихся при поездке по озеру или реке, т. е. между «*hällü-ääled*» и «*järve-ääled*» (см. I том, стр. 81), наблюдаются заметные общие черты. В некоторых местностях к ним присоединяются еще «девичьи вечерние песни». Все эти песни относятся к наиболее выдающимся произведениям народного творчества сету.

Сетуские весенние песни исполнялись, хотя и в другой форме и в ином музыкальном выражении, также во время троицы, Иванова и Петрова дня, в других же частях Эстонии в этом цикле выделяются лишь песни Иванова дня (**Bd**). Иванов день (*jaanipäev* — 24 июня) был одним из важнейших народных праздников, которыйправлялся с исключительной торжественностью. Празднованием этого дня отмечалось не только равноденствие в природе, но также и перелом в календаре работ. Ко времени Иванова дня растительность достигала своей наибольшей силы и расцвета. Весенние работы (обработка земли, сев) были закончены, начинался период созревания плодов. Сенокосные работы также начинались в отдельных местностях непосредственно в Иванов день. Этот день означал также и в животноводстве прежних времен известную перемену в кормлении и дойке скота. В таких условиях в обрядах Иванова дня и связанных с ним верованиях повторялись многие весенние темы, в этот день, вернее, в ночь под Иванов день, они как бы еще раз суммировались.

Наиболее важным обрядом Иванова дня следует считать зажигание огней Ивановой ночи, вокруг которых пелись песни и устраивались игры. Огни зажигались на земле деревенской общины, у качелей. На высоких шестах водружались зажженные смоляные бочки. Чем дальше был виден огонь, тем большей славой он пользовался. Но в некоторых местностях, в первую очередь в южных районах, на побережье и островах, Иванов огонь зажигали на земле. Так, в Мульгимаа по старой традиции каждая семья разжигала свой костер, совершая вокруг него ритуальные обряды и вкушая различные яства, изготовленные обычно из молочных продуктов. Гоняли также и скот вокруг костра. Смысл обряда заключался в том, чтобы уберечь скот от различных несчастий, будь то колдовство, волки, бесплодие или что-либо иное (см. также песню № 42). Такое празднование Ивановой ночи носило, конечно, сугубо семейный характер, и поэтому здесь не могли иметь место массовые развлечения. Наряду с этим, в Мульгимаа деревенская молодежь зажигала общие Ивановы огни, большей частью на высоком месте, около них пели песни, играли в «ястреба», в «куклу», «искали иглу» и т. д. (см. III том).

Холмы и пригорки Вырумаа также сияли в Иванову ночь множеством огней, которыми приходили полюбоваться соседи. Гостей угощали пивом и сыром. Этот обычай напоминает в некоторой степени известный латышский праздник «лиго». И, действительно, латышские песни «лиго» оказали некоторое влияние и на южно-эстонские песни Иванова дня. Наиболее ясно это сказывается в окрестностях Харгла и Рыуге (см. № 46—48). Характерными особенностями отличаются и огни «лээду» (*leedutuled*) на о. Муху, своеобразные вересковые башни, которые первоначально зажигались близ мызы Вылла, на Лээдумяги. Вокруг огня «лээду» девушки водили хороводы и пели песни. Особый характер имеют огни Ивановой ночи на морском побережье, где центральное место занимает сжигание старой лодки.

На огонь Ивановой ночи собиралось обычно много людей, как молодых, так и старых. Общее веселье захватывало всех, и каждый мог провести здесь время, как ему вздумается. Пели песни, шутили и играли. Наряду с хороводами особенно увлекались играми, связанными с беганием. На своем месте было и пробование силы: борьба, поднимание камня и т. д. Танцы сопровождались игрой на волынке, каннеле, свирели или на других музыкальных инструментах. Танцы чередовались с качаньем на качелях. Но огни Ивановой ночи имели и магический смысл. Полагали, что огонь и дым обладают очистительной силой, верили, что они отгоняют несчастья от человека, а также от поля и скота. Огни зажигались и в те даты, которые приходились на начало жизненно важных для человека работ и других мероприятий (например, в Юрьев день — начало обработки земли и пастбищ скота), при наступлении критической стадии работ и особенно при созревании урожая. Поэтому в эстонской народной традиции известны также огни в канун Петрова дня (*peetripäev* — 29 июня) и Мартина дня (*heinamaarjärv* — 2 июля).

Магия, предохраняющая от бедствий, занимала видное место и в тех песнях, которые пелись у огня Ивановой ночи или произносились речитативом при выполнении некоторых обрядовых действий. Так, подбрасывая в огонь дрова и хворост, произносили слова: «Рыжик* — в огонь, полевица подальше, лен — на наши поля!» Тот же смысл имели и заклятия, направленные в адрес тех, кто не пришел на Иванов огонь (см. № 37—39). Во многих других песнях Иванова дня мы встречаем пожелания хорошего урожая хлебов и благополучия скоту (см. № 42, 46—48). Из других мотивов выделяются различные вариации упреков «Ивану» в том, что он пришел рано — не дал убрать сено в стога и рожь в закрома (см. № 38), не пришел осенью, когда можно было бы сварить пиво, и т. д. Особое место занимают фантазии на темы сватовства (см. № 40—42). Песенная традиция Иванова дня особенно сильна в Мульгимаа и дальше отсюда в направлении

* Рыжик льняной (сорная трава).

к северу — в северной части Вильяндимаа и в Ярвамаа. Также и в Сетумаа песни Иванова дня были излюбленными песнями населения и содержали отчасти те же мотивы, что и в других местностях Эстонии, но, кроме того, и мотивы природы, свойственные весенним песням, в них речь шла о выгоне скота, о совместном пении и т. д.

В качестве обрядовых песен, песни Иванова дня имеют те же мелодии, что и песни, исполнявшиеся на Мартынов и Катеринин день, а также и масленичные песни, которые пелись во время катанья. Поскольку песни Иванова дня исполнялись под открытым небом, они отличаются некоторыми особенностями. Так, наблюдается растягивание акцентируемых и конечных звуков, в построении мелодии используются различные восклицательные мотивы, что особенно относится к припевам, текст которых составляют междометное *jaaniku*, а в южной части Вырумаа — «*liigo*» (латышского происхождения). Традиция Мульгимаа получила некоторое распространение, дойдя даже до Ярвамаа, где обрядовые песни вообще не имеют припевов (см. № 38 и 40). В северной Эстонии песни Иванова дня иногда объединяются в музыкальном отношении с качельными песнями. Иванов огонь и качели были там неотделимы. В Сетумаа в канун Иванова дня использовалось несколько мелодий: «Молодежь в канун Иванова дня, собираясь идти к Иванову огню, пела сначала песню «Приходите к Иванову огню» на мотив *rööra-ääl*», а затем, уже у огня на гулянье, пели песню с припевом *lõ-lõ* («Гони в лес, лы, гони в лес, лы-лы, стадо, лы, стадо, лы-лы»), после чего, отправляясь в лес за березовыми ветками, девушки произносили слова на мотив *viha-ääl*. Соприкосновения с латышскими песнями «лиго» (*ligodziesmas*) носили разнообразный характер. Встречаются прямые заимствования (см. № 46, 47), но также известные смешения и дальнейшее развитие мелодий в духе местных обрядовых песен (см. № 48).

Празднование кануна Иванова дня сохранилось в функции народного праздника и до наших дней. Роль его в качестве летнего праздника даже возрастает. У Ивановых огней, которые теперь устраиваются советскими культурно-просветительными учреждениями, развлечения, возрожденные по общественной инициативе, сменяются программными хоровыми песнями, декламациями, народными танцами, спортивными играми и т. д. Религиозные верования и обряды давно отошли в прошлое, но сохраняется, развивается далее и дополняется то, что доставляет человеку эстетическое наслаждение и приятный отдых, подготовляет его к новому творческому труду. Такова общая судьба старого народного календаря, и в этом аспекте ему принадлежит видная роль в коммунистическом воспитании народа.